

Immanuel Kant

И. Булкин.

2007-4
L 129

327908

L
1

Prof. Dr. phil. P. ZĀLĪTE

Immanuēls Kants

Rīgā, 1930. g.

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTĒKA

0309017410

Armijas spiestuve. Rīgā. Muižas ielā Nr. 1.

Priekšvārds

Kad Karalauču universitāte 22. aprīlī 1924. g. svinēja Immanuēla Kanta 200. dzimšanas dienu un man tur bija izdevība lielas un svinīgas sapulces priekšā aizrādīt un uzsvērt, ka līdz pat šim ir noklusēta Kanta filozofijas dziļākā doma par tautu pašnoteikšanos un ar to saistītā mūžīgā miera ideja, kuŗa ir visas viņa filozofijas kvintesence, loģisks secinājums. Vairāki filozofi man pēc tam Karalaučos silti spieda roku un sacīja: «tas bija labi, tā ir.» Šo pašu domu, kuŗu biju jau agrāk izsacījis, uzsvēru arī 4. maijā 1924. gadā, kad Latvijas universitāte svinēja Kanta 200. g. jubileju. Saīsinātā veidā mana Latvijas universitātē turētā runa ir iespiesta «Latvijas Universitātes Rakstu» XI burtnīcā 1924. g. Arī pēc viņas iespiešanas man vairāku universitāšu filozofi izsacīja savu piekrišanu. Tagad par minēto jautājumu jau radusies plaša literātūra. Jau toreiz gribēju iespiest savu Kantu. Daru to tik tagad. Negribu vairs vilcināties, lai gan dažas nodaļas atkrīt, kā piem.: nodaļa par Kanta labo iespaidu uz Latvijas apstākļiem. Šai nodaļai vēl jāsakrāj Karalauču un citos archīvos daži nepieciešami materiāli.

Nākošā izdevumā ceru, ka varēšu jau arī šo nodaļu pasniegt, kā arī paplašināt un padziļināt tagadējo Kantu.

Rīgā, 1. decembrī 1929. g.

Pēteris Zālīte.

Kanta bērnība, skolas un studiju gadi, mājskolotāja un universitātes skolotāja laiks un darbība

Immanuēls Kants, lielākais jaunlaiku filozofs, dzimis 22. aprīlī 1724. g. Karalaučos un miris turpat 12. februārī 1804. g. Pēc tautības Kants nav tirs vācietis. Viņa vectēvs Ansis iecelojis Vācijā no Skotijas un apmeties uz dzīvi Tilzītē, kur nodarbojies kā sedlenieks. Arī Kanta tēvs, vārdā Jānis Juris (Johann Georg), bija sedlenieks.

Abi Kanta vecāki bija darbīgi, taisnīgi, dievbijīgi. Tēvs stingri raudzījās, ka lai mājā visi čakli strādātu un dzīvotu godīgi. Māte bija reliģioza un visus stingri pieturēja pie dievbijības.

Kanta morāliskās stingrības saknes dziļi viņa dabā, kuŗu tas mantoja no saviem tikumiskiem vecākiem, kā arī viņa audzināšanā. Pat vēl lielā vecumā Kants ar dziļu aizgrābtību runāja par saviem vecākiem, īpaši par māti.

«Savas mātes es nekad neaizmirsīšu,» tā izsakās Kants, «viņa manī dēstīja un attīstīja visa laba dīglus, atvēra manu sirdi dabas iespaidiem, modināja un paplašināja manus jēdzienus, viņas mācībām uz manu dzīvi bija svētīgs un paliekams iespaids.»

Māti Kants zaudēja jau savā 13. gadā.

No daudzajām māsām 6 nomira agrā jaunībā. Kantu pārdzīvoja tikai jaunākā māsa (Katriņa Teier), kāda amatnieka dzīves biedre, kuŗa viņu apkopa mūža pēdējās dienās. Kanta vienīgais brālis Jānis Indriķis (Johann Heinrich), kuŗš bija par to 11 g. jaunāks, bija jau 4 gadus agrāk nomiris kā mācītājs Vec- un Jaunsaulē, Kurzemē. Tēvs Kantam nomira 1746. g.

«Dievs, kuŗš viņam šinī pasaulē,» raksta Kants ģimenes hronikā, «nebija licis piedzīvot daudz prieka, lai tam dod mūžīgo prieku.»

Kanta vecāki bija tik nabagi, ka nevarēja tikt samaksāta to apbedīšana. Baznīcas grāmatā, attiecoties uz viņu paglabāšanu, abos gadījumos piezīmēts: «Klusi. Nabadzīgi.»

Par laimi Kantam viņa vecāki bija pazīstami ar dziļi mācīto mācītāju, teoloģijas profesoru un Karalauču pazīstamās mācības iestādes «Collegium Fridericianum» vadītāju Dr. Franci Albertu Šulcu. Varbūt, ka tikai šim gadījumam jāpateicas, ka Kants dabūja tik pamatīgu izglītību.

No 1733.—1740. g. Kants apmeklēja Fr. A. Šulca vadīto skolu. Sākumā tur Kantam, kurš vispāri nebija veselīgs, bija maza auguma, iešķību plecu, iekritušām krūtīm, diezin kā neveicās. **Kanta gara dāvanas attīstījās tikai lēnām.** Augstākā klasē viņš, pateicoties tā stingrajai gribai, tomēr jau bija pieskaitāms pie labākiem skolniekiem. Bet no nākošā filozofa vēl nekas nebija manāms.

Kants skolā vismīlāk nodarbojās ar romiešu rakstniekiem. Sevišķi viņam patika Lukrēcijs, kurā dzeju par lietu dabu («De rerum natura») Kants prata vai gluži no galvas. Latīņu valodu Kants prata ļoti labi. Viņa latīņu stils bija elegants. Kanta skolas draugs, vēlākais pazīstamais filoloģijas profesors Dāvids Rūnkens, tam tāpēc kādreiz pārmeta, ka Kants savus filozofiskos darbus nerakstot latīņu valodā, jo tad tos arī lasītu holandieši un angļi.

Bija jādama, ka Kants studēs filoloģiju. Arī pats Kants to domāja. Bet kad Kants 1740. g. iestājās Karalauču universitātē un tur sāka klausīties priekšlasījumus, tad viņa interesi sevišķi saistīja filozofiskie, dabas zinātniskie un matemātiskie priekšlasījumi. Vislielāko iespaidu uz viņu darīja Mārtiņš Knucēns, kurš bija Leibnīca-Volfa filozofijas piekritējs un lasīja par filozofiju un matemātiku. Fizikas profesors Gotfrīds Teske Kantu ievadīja Ņutona pasaulē. Pa dogmu pasauli to izvadīja teoloģijas profesors Francs Alberts Šulcs.

Kantam nenācās viegli studēt. Uzturas līdzekļi, pa galvenai daļai, bija pašam jānopelna. Kants tāpēc pasniedza privātstundas, piepalīdzēja mācīties un atkārtot citiem studentiem. Nereti Kantam, noplīsušu drēbju dēļ, bija jāpaliēk mājās, kamēr drēbes salāpa, vai bija jāiet no citiem patapinātā uzvalkā.

Bet Kants tomēr nesalima un viņa enerģija nesalūza. Gan grūti viņam nācās sapelnīt nepieciešami vajadzīgos 40 dalderus, lai varētu trūkumu ciedzams kurmēr eksistēt un varētu visu vajadzīgāko samaksāt. Lai to iespētu, Kants palīdzēja turīgākiem stu-

dentiem mācīties un sagatavoties uz eksāmeniem. Viņš atsacījās no visām liekām studentu izpriecām. Bet jaunākās grāmatas par filozofiju un dabas zinātnēm viņš tomēr centās iegūt un viņam to bija samērā diezgan daudz un viņš tās aizdeva pat citiem studentiem.

Kants pieturējās pie sava iemīļotā Vergilija izteiciena: «Tu ne cede malis, sed contra audentior ito» (Nepadodies nelaimei, bet turies viņai enerģiskāki — stiprāki pretī). Kants tā darija un ar savu nesalaužamo enerģiju un lielo izturību veica visus šķēršļus. Viņš arī nelūdza subsidiiju — naudas pabalstu.

Ka Kantu ūniversitātē lielā mērā interesēja dabas zinātnes un dabas filozofiskas problēmas, par to gaiši liecina viņa pirmais 1747. g. klajā laistais darbs par dzīvo dabas spēku patieso novērtēšanu («Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte in der Natur»), kurā tas rauga izlīdzināt Dekarta un Leibnica ieskatus. Raksturīgs šai darbā Kanta izteikums, ka **tā metafizika, kā daudzas citas zinātnes, vēl tikko sasniegušas pamatīgas atziņas sliekšni.**

Par šo Kanta pirmo darbu Lesings izsacījās kādā epigrammā, ka Kants gan vērtējot dabas spēkus, bet pats savus nē¹⁾. Vēlāk Lesings, kad mācījās Kantu labāki pazīt, grozīja savus ieskatus un pats nostrīpoja šo savu epigrammu par Kantu. Lesings vairs nepiedzīvoja Kanta cilvēka atziņas spējas iztirzāšanu.

Kanta «Tirā prāta kritika» (Kritik der reinen Vernunft) gan vēl iznāca Lesinga nāves gadā, t. i. 1781. g., bet tikai pēc lielā kritiķa nāves.

Kad Kants 1746. g. pabeidza ūniversitāti, tad viņš par savu turpmāko dzīvi jau bija skaidrībā. Viņš bija nodomājis palikt par ūniversitātes skolotāju.

«Savu dzīves mērķi sev esmu nospraudis,» viņš izsakās, «un nekam nebūs mani aizkavēt tam tuvojoties.» Bet vēl bija jāpaiet 9 gadiem, kamēr Kants 1755. g. Karalaučos varēja habilitēties, t. i. apmesties par privātdocentu. Lai iegūtu vajadzīgos materiālos līdzekļus, tad Kan-

¹⁾ «Kant unternimmt ein schwer Geschäfte,
Der Welt zum Unterricht.
Er schätzet die lebend'gen Kräfte,
Nur seine eignen schätzt er nicht.»

tam, pēc universitātes beigšanas, bija jāpieņem mājskolotāja vieta.

Par Kanta mājskolotāja laikmetu maz kas zināms. Par sevi, kā mājskolotāju, Kants pats liecina, ka viņš labāk pratis audzināšanas teoriju, nekā pašu audzināšanas mākslu. Svarīgos audzināšanas pamatjautājumos viņš jokodams izsacījās, praktikā reti kad bijis tik slikts skolotājs, kā viņš.

Par mājskolotāju Kants pavisam bija trijās ģimenēs, vispirms mācītāja Anderša ģimenē pie Gumbinas, tad fon Hilzena ģimenē pie Morungas un beidzot grāfa fon Keiserlinga ģimenē Rautenburgā pie Tilzītes.

Ka Kants tomēr nav bijis slikts audzinātājs, rāda tas, ka viņa audzēkņi piederēja pie tiem pirmiem lielgruntniekiem, kuri Prūsijā savus zemniekus atsvabināja **no laba prāta**.

Grāfa Keiserlinga ģimenē Kantu ļoti cienīja un viņš bija arī vēlāk miļš viesis. Grāfa Indriķa Krišjāņa (Heinrich Christian Keyserling) dzīves biedre Šarlote Amālija bija garīgi ievērojama sieviete. Kantu viņa vai dievināja. Istenībā Kants arī nebija viņas dēlu, bet gan viņas pašas skolotājs. Savā ziņā arī Kants bija viņas audzēknis. «No šīs kundzes,» mēdza Kants pats sacīt, «es tik vēl īsti mācījos smalkas sarunas mākslu.»

1755. g. 17. aprīlī Kants aizstāvēja savu doktora disertāciju par uguni (de igne), kur aprādīja, ka ķermeņu elementi nav gluži cieši viens pie otra, bet ka to starpā atrodas siltuma un gaismas materijai pilnīgi līdzīga matērija, kura, pie elementu savstarpējās pievilkšanās, spēlē vidūtāja lomu. Gaisma un siltums nav nekāds spīdošu ķermeņu matērijas izplūdums jeb izstarojums, bet kā Eilers pareizi izsakās, aitera kustības viļņu izplatīšanās.

27. septembrī 1755. g. Kants atklāti aizstāvēja savu habilitācijas rakstu «Jauna metafiziskas atziņas pamatprincipu iztīrīšana» («Principiorum primorum cognitio metaphysicae nova dilucidatio»).

Jau Leibnics savā «Monadoloģijā» sacīja, ka cilvēka atzišana dibināta uz diviem pamatprincipiem: uz tā sauktās pretrunas un pietiekošas pamatošanas principiem. Citādi izsakot: visam domājamam jābūt bez pretrunas, visam pastāvošam pamatotam. Par pirmo principu Kants izsakās, ka tas sadaloties pozitīvā un negā-

tīvā; kas ir, ir (quidquid est, est) un kas nav, nav (quidquid non est, non est). Abus Kants tad nosauc par identitātes jeb tās patības principu (principium identitatis) un tas esot visas atzišanas stūra akmens. — Kants tālāk stingri šķir lietu un atzišanas pamatus, to, kas dara, noteic, kā pēc kāda lieta tā un ne citādi, no tā, kas mūs spiež atzīt, ka lieta tā un ne citādi. Ikvienas lietas pamats ir iepriekš lietas. Visam pastāvošam ir savs cēlonis. Dabā isti nav ne izcelšanās no nekā, ne arī kas izzūd. Viņā tikai mūžīga pārveidība. Telpā un laikā viss cits ar citu sakarā. Miesa iespaido dvēseli un otrādi. Gribas brīvība ir aprobežota. Cilvēka gribu noteic dažādas tieksmes. Par brīvu cilvēka griba saucama, ja cilvēka prāts, viņa atziņa, visa laba ideja pārvar citas tieksmes un noteic cilvēka darbības virzienu. Viss, it viss notiek un savstarpēji iespaidojas pēc negrozāmiem likumiem. Ka tas tā — norāda uz ko visiem kopēju, uz visa pirmcēloni — dievību.

Kanta dzīve bija — darbs. Viss tajā bija nokārtots un noritēja kā uzvilktis pulkstenis. Pulksten 5 no rīta Kants arvien cēlās un pulksten 10 vakarā gāja gulēt. Arī pa dienu laiks bija kārtīgi iedalīts.

15 gadi Kantam bija jāpaliek par privātdocentu.

No 1751. g. sākot bija svabada loģikas un metafizikas ārkārtēja profesūra. Palicis par privātdocentu, Kants to pieprasīja, bet velti, jo gaidāms bija karš un prūšu valdībai profesūrai nebija naudas.

Divi gadi vēlāk tika svabada loģikas un metafizikas kārtējā profesūra. Kants atkal uz to pieteicās, bet atkal bez panākumiem.

Karalauči toreiz bija nākuši krievu rokās un kāds krievu ģenerālis par metafizikas un loģikas profesoru apstiprināja ne Kantu, bet kādu citu filozofijas privātdocentu — Buku.

1762. g. prūšu valdība Kantam piedāvāja svabado «dzejas» profesūru (professura eloquentiae). Kants piesojījumu atraidīja.

1766. g. Kants dabūja kādu apakšbibliotēkāra vietu ar 62 dālderiem lielu gada algu.

Tikai 1770. g. Kants tika par loģikas un metafizikas kārtēju profesoru.

1778. g. ministrs Cedlics Kantam piedāvāja filozofijas profesūru Hallē ar daudz augstāku algu un hofrāta tituli. Kants piedāvājumu nepieņēma.

Pēc Frīdriha Lielā nāves Prūsijā iestājās reakcija. Cenzūra neatļāva Kantam iespiest viņa «Reliģiju prāta robežās» («Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft»). Kants šo darbu tomēr iespieda ar teoloģijas fakultātes atļauju. Prūšu ķēniņš Frīdrihs Vilhelms II nu 1794. g. Kantam izsacīja savu nepatīkšanu, ka tas savu talantu izlietojot nepareizi un piedraudēja, ka ja Kants vēl turpmāk neatturēšoties no svēto rakstu un kristīgasticības aizskāršanas, tad tam celšoties nepatīkšanas. Profesoriem «vienu par visām reizēm» ķēniņš aizliedza turēt priekšlasījumus par Kanta «Reliģiju prāta robežās» vai to kā citādi izlietot savos priekšlasījumos.

Sava mūža pēdējos gados Kants miesīgi un garīgi bija palicis ļoti vārgs. Pēc 1796. g. Kants universitātē vairs nelasīja. 40 gadus bija turējis priekšlasījumus.

Sava mūža beigās līdz pat nedaudz mēnešiem pirms nāves, Kants strādāja pie kāda liela darba, pie «Pārejas no metafizikas uz fiziku». Darbs raksturo Kanta garīgo stāvokli vecumā.

Pēdējos mēnešos Kanta atmiņa bija vai pavisam zudusi. Lielais filozofs nespēja vairs uzrakstīt savu vārdu, burtus nesaredzēja, uzrakstītos aizmirsta. Beidzot nāve 12. februārī 1804. g. to atsvabināja. Viņa pēdējie vārdi bija: «Ir labi».

Karalaučos «Stoā Kantianā» uz Kanta kapa bija lasāms «Der gestirnte Himmel über mir, das moralische Gesetz in mir» («Zvaigžņotā debess virs manis, Morāliskais likums iekš manis.»).

Universitātē Kants lasīja par metafiziku, loģiku, ētiku, morāles filozofiju, antropoloģiju, fizisko ģeogrāfiju, paidagoģiju, matemātiku, minerāloģiju un vēl citiem priekšmetiem. Viņa priekšlasījumi, īpaši ģeogrāfiskie, bija ļoti iecienīti. Viņu klausījās ne tik vien studenti, bet arī pazīstami zinātni vīri.

Filozofiskos priekšlasījumos Kants mazāk sniedza ko gatavu, bet mācīja filozofēt.

Kantu, kā profesoru, raksturo kāds no viņa klausītājiem J. G. Herders sekoši: «Man bija laime pazīt filozofu, kas bija mans skolotājs. Savos ziedu gados viņš bija ligsms kā jauneklis un tāds viņš laikam paliks līdz gluži sirmam vecumam. Viņa atklātā, domām radītā piere izteica neiznīcināmu jautrību un prieku, pār lūpām tecēja dziļām domām bagāta valoda, viņam kalpoja hūmors un asprātība un mācības lekcijas bija kā visinteresantākā saruna. Ar tādu pat saprašanu, ko viņš pierādīja iztulkodams Leibnīcu, Volfa, Baumgartena, Krūzija, Jūma (Hume) mācības un izskaidro-

dams Ņūtona, Keplera un citu fiziķu likumus, viņš apskatīja arī toreiz klajā nākušos Rusō (Rousseau) darbus, viņa «Ēmīlu un Heloāzi»; viņš runāja par katru jaunu atradumu dabas zinātnēs un patstāvīgi atgriezās pie īstās dabas atzišanas un cilvēka tikumiskās cienības.

Cilvēces un dabas vēsture, dabas zinātne un piedzīvojumi bij tie avoti, no kuriem viņš savu priekšnesumu padarīja dzīvu; nekas, kas bija atzišanas cienīgs, nebija viņam vienaldzīgs; neviena intriģa, ne sekte, ne aizspriedumi vai godkārība viņu nesaistīja un nelika viņam nogriezties no patiesības paplašināšanas un izskaidrošanas. Viņš uzmodināja uz patstāvīgu domāšanu; despotisms bija viņa labai svešs.»

«Kad runa uznāca par tikumību,» saka kāds cits klausītājs — Jachmans, «tad Kants tapa par īstu orātoru, kas aizgrāba prātu un jūtas. Nereti viņš mūs aizkustināja līdz asarām, paceldams garu no pašmīlīga eudaimōnisma važām līdz tīrās gribas brīvības augstai pašapziņai, kuŗa padota prāta likumiem un tiek virzīta no nepatīgām pienākuma jūtām. Tādos brīžos likās, it kā Kants būtu apgaismots no debešķīgas uguns. Viņa klausītāji jutās sevi tikumiski šķīstīti.»

Kanta filozofijas iespaids uz pēcpasauli bijis un ir vēl tagad milzīgs. Fichte, Šellings, Hēgēls, Friss, Herbarts, Šopenhauers bez Kanta nemaz nav domājami.

Par Kanta filozofiju lasa visās universitātēs. Lielisku iespaidu tas arī darījis uz dabas zinātņu attīstību. Dabas zinātnieki, Kanta kriticismā skolu cauri gājuši, noskaidrotāki, dziļāki un sekmīgāki urbjas dabas noslēpumos.

Kanta transcendentālās filozofijas saulē sildījušies arī dzejnieki, kā piem., Fridrihs Šillers, kuŗa darbos stipri jūtams Kanta filozofijas gars.

Kanta iespaids pasaules literātūrā ir liels.

Kants kā astronoms

Vispārējs pārskats

Kanta laikā zināšanas par zvaigžņoto debesi, saules sistēmu, zemi bija, samērā ar agrākiem laikiem, stipri vien pilnīgākas. Koperniks bija rādījis, ka nevis saule iet ap zemi, bet ka planētas griežas ap savu asi un griezdamās ap savu asi, reizē ar to lido ap sauli. Ne zeme, bet saule nu bija pasaules centrs jeb vidus punkts. Keplers tālāk bija pierādījis, kādi īsti ir planētu ceļi ap sauli, Galilejs bija izpētījis ķermeņu krišanas likumus un Ņūtons, beidzot, bija atradis gravitācijas likumu. Pasaules ēka nu bija pazīstama. Viņā valdīja visur mēchanikas likumi.

Bet kā ar pasaules izcelšanos? Vai arī tā notikusi pēc mēchaniskiem likumiem?

Ņūtons brīnišķajos zvaigžņu ceļos, planētu lidošanā ap sauli ieraudzīja Dieva pirkstu, jo nekāda māteriāla cēloņa zvaigžņu brīnišķīgai kustībai viņš neatrodot, ar pievilkšanas spēku vien vēl zvaigžņu ceļi neesot izskaidrojami. Zvaigžņu ceļus noteic arī centripetālais un centrifugālais jeb ķermeņu pievilkšanas un atstumšanas spēki. Pievilkšanas spēks nāk no centrālķermeņa — no saules, bet atstumšanas spēks — no kurienes tad tas? Kas planētām devis pretsparu, spiedis tās no saules doties prom un tādējādi pievilkšanas un atstumšanas spēkiem uz tām kopēji iespaidojot, tām lēmis lidot ap sauli?

Mūsu pasaules telpas taču tukšas vai pildītas tikai ar plānu šķidru materiju. Tā uz šo lietu skatījās Ņūtons, un tam nebija citas izejas, kā vien dievības palīgā saukšana.

Kantam te nekādas palīga hipotezes nevajadzēja. Viņš stingri loģiski sprieda tālāk: Ja tagad bezgalīgās pasaules telpas nav pildītas ar biezu materiju, tad tam jau vēl tāpēc vien nevajaga tā būt no mūžības. Visas planētas kustas vienā līdzenumā, uz vienu un to pašu pusi, no rietumiem uz austrumiem: ap savu asi un ap sauli. Vai šādai kārtībai nebūs sava dibināta kopēja cēloņa? Vai saule ar visām planētām pēc mēchanikas likumiem tik nebūs

attīstījusies no vienas pašas, kopējas masas? Un Kants te atrada atbildi. «Dodiet man materiju,» viņš pašapzinīgi nosaka, «es no tās iztaisīšu pasauli! Tas ir: dodiet man materiju, es jums rādīšu, kā no tās būs izcelties pasaulei!» Un iesākumā, rau, bija materiija. Viņa piepildīja visu pasaules telpu. Milzīgs gāzveidīgs miglas blāķis izstiepās tālu pār tagadējo planētu Neptūnu, kurš no saules ap 600 milj. jūdžu atstatu. Šinī, pasaules telpas piepildošā masā, pateicoties materijas pievilkšanas un atstumšanas spēkiem, nu pēc tīriem mēchanikas likumiem izcēlās kosmiskas, īpatnējas masas. Attīstījās miglas kluči, kuri, augdami augumā, arvienu vairāk pievilka plānākos.

Ja valdītu tikai pievilkšanas spēks, tad pasaules sākums arī būtu tās beigas. Viss savilktos vienā vienīgā milzu masā. Bet atstumšanas spēks nedod elementiem miera. Abu spēku darbības sekas — pastāvīga kustība un dzīvība. Centrālais miglas blāķis, kas sastāv no kvēlošām gāzēm, sāka ap sevi griezties, pie kam tas, caur katras daļiņas savstarpēju pievilkšanas spēku, pieņēma sfairoīda — plakanas bumbas jeb lēcas veidu. Ar laiku šis sfairoīds palika arvien plakanāks, viņa masa arvien vairāk savilkās un sabiezēja, no kam viņa griešanās tapa ātrāka, tā kā beidzot ap šo sfairoīda vidu jeb ekvātoru radās josta, kurās skriešanas spēks pārspēja visas masas pievilkšanas spēku. Ar laiku šīs jostas pilnīgi atdalījās no galvenās masas un sāka kā riņķi jeb gredzeni ap to griezties ar tādu pat ātrumu, kāds sfairoīdam bija jostas atdalīšanās brīdī, un uz to pašu pusi, uz kuru griezās galvenais sfairoīds.

Ja šie, atdalījušies kvēlošās gāzes riņķi viscaur būtu vienāda biežuma un sastāvētu no pilnīgi vienādiem elementiem, tad to katras daļiņas ātrums būtu vienāds un tie ar laiku pārvērstos šķidrā un beidzot cietā formā; bet pie mazākās nevienādības biežuma un sastāvdaļu ziņā, tiem bija jāpārtrūkst vienā vai vairāk vietās un jāsavēlka bumbā jeb sfairoīdā, kurš griezās ap savu asi un turpi-

nāja skriešanu ap galveno sfairoīdu uz to pašu pusi, uz kuŗu griežas šis sfairoīds, kā to redzam pie visām planētām, kas griežas ap sauli uz vienu un to pašu pusi. No šiem sfairoīdiem izcēlās planētas. Liela daļa no tām, to starpā arī mūsu zeme, arī atkal savukārt griežoties, atdalīja riņķus, kuŗi savilkās un attīstījās par mēnešiem. Bet šie riņķi varēja arī nesavilkties, kā to redzam pie Saturna.

Jaunās pasaules, kuŗas sākumā visas sastāvēja no kvēlošām gāzēm, ar laiku arvien vairāk savilkdamās, pārgāja ugunīgi šķidrā formā un beidzot uz tās, caur siltuma izstarošanu, radās cietā garoza. Iesākumā tā vēl plāna, un lavas masas, no iekšienes izlauzdamās uz āru, to bieži vien pārrauj un salauza. Ar laiku šī garoza paliek tik cietā, ka to ķermeņa iekšienē esošās kvēlošās lavas masas nespēj vairs lielā mērā salauzīt. Bet tā kā ķermeņa cietā garoza spiež uz šķidro masu, tad kvēlošā masa vietvietām vēl izlaužas kā lava un tā izceļas tā sauktie ugunsvēmeņu kalni. Bez tam šķidrai masai savelkoties, garoza paliek par lielu, tajā rodas krunkas un tā izceļas paaugstinājumi — sauszemes un kalnāji un ielejas — jūras. Un kad uz šīm jaunajām pasaulēm tas laiks nācis, ka viņas jau tik tālu attīstījušās, ka uz tām var rasties dzīvība un uzturēties dzīvi radījumi, tad tas arī notiek.

Tādējādi pēc mēchanikas likumiem izcēlās un attīstījās mūsu saules sistēma. Un viņa nav vienīgā. Saulu sistēmas mūžīgi dzimst, attīstas, noveco, top par pirmatnes miglu un dzimst atkal no jauna. Tā arī mūsu saules sistēmas — planētas un to mēneši pēc Kanta ar laiku atkal sakrītis atpakaļ saulē pievilkšanas spēkam pamazām veicot atstumšanas spēku un tā viss beigsies vienā milzīgā ugunsjūrā. Kad tas būs noticis, tad atkal sāksies no jauna saules sistēmas attīstīšanās.

Kants zvaigznes tura par apdzīvotām, zināms, ne visas, bet tās, kuŗas tik tālu atdzisušās un tā attīstījušās, ka uz viņām var rasties un pastāvēt dzīvība. Uz citām zvaigznēm pēc Kanta pat var būt daudz inteligentāki dzīvnieki nekā cilvēks.

Kanta kosmogonijā, redzams, viss tur notiek pēc mēchanikas likumiem. Šādus uzskatus Kants attīstījis savā ģeniālajā, 1755. g. klajā laistā darbā par pasaules sistēmas izcelšanos («Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels»). Ar šo darbu Kants ir palicis par modernās kosmogonijas nodibinātāju. Ilgi šis darbs palika nepazīts. Viņa apgādātājs nobankrotēja un tā grāmatas apķīlāja. Kants gan vēlāk, 1763. g. kādā metafiziskā rakstā «Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins

Gottes» (Vienīgi iespējama Dieva esamības pierādījums), kur bija runa par vienīgi iespējamo Dieva pierādījumu, īsumā atkārtoja savas kosmogonijas — pasaules izcelšanās teorijas saturu, bet tas maz ko līdzēja, jo kas ies Dieva esamības pierādījumos ko tamīdzīgu meklēt par kosmogoniju?

Kaļ gadus 40 vēlāk, 1796. g. Laplāss izdeva savu slavenu darbu par pasaules izcelšanos («Exposition du systēme du monde»), kurā tas, līdzīgi Kantam, iztēloja mūsu saules sistēmas izcelšanos un attīstību, tad par Kanta kosmogoniju tiklab kā neviens nekā nezināja. Arī Laplāss tās nebija pazinis. Ar pilnu tiesību tāpēc šos uzskatus tagad nosauc par Kanta-Laplāsa pasaules izcelšanās teoriju vai hipotezi.

Kosmogonija

Pasaules izcelšanās un bojā iešana.

«Celiniek, kurpu Tu dodies?»
 «Steidzos turp, kur vēsmas neredz,
 Tur, kur radības akmini redz!»
 «Veltīgas pūles! Tev priekšā ir mūžības tvaiks.
 Atpakal traucies! Tur redzams būs radības vaigs!»
 «Veltīgi cerēt! Tur arīdzan mūžība pauž!»

(Šillers.)

Pasaule ir bezgalīga. Kosmam (ūniversam) nav nekur robežas. Visur bezgalība pretim dves. Vari gaismas ātrumā uz fantāzijas spārnēm «mūžīgi» uz priekšu doties, nekad nesasniesi vispasaules galu — robežas, vienalga, kur tu gribētu doties. Visur tik bezgalība, mūžība. Frīdrichs Šillers to skaisti izteic dzejolī «Die Grösse der Welt» («Pasaules lielums»), no kuŗa pievesti augšējie pantiņi.

Cik bezgalīgi attālumi kosmā — vispasaules telpā, par to mums liecina jaunākie astronomiskie aprēķini, kas dibinās uz fotografiskiem novērojumiem. Tāluma mērogs, ar kuŗu astronomi mēri, saucas par gaismas gadu, t. i. tālums, ko gaismas stars noskrien viena gada laikā. Ja nu vērā ņemam, ka gaismas stars vienā vienīgā sekundē noskrien 300.000 (trīssimttūkstsots) kilometru, tad tik vēl

īsti varam iedomāties, ko nozīmē astronomu rēķinos «viens gaismas gads». No zemes līdz mēneša ceļam (Mondbahn) gaismas staram paiet tik $1\frac{1}{4}$ sekundes, līdz saulei 8 min. un līdz mūsu saules sistēmas galējām robežām, līdz Neptūna ceļam — apm. 4 stundas. Bet līdz tuvākām stāzvaižznēm (saulēm), līdz mūsu saules kaimiņienei, tuvākai saulei «Alfai» kentaurā — jau $4\frac{1}{2}$ gada, līdz «Sirijam» suņa zvaigznājā — 9 gadi. Lielākais daudzums ar neapbrūpotām acīm saredzamo zvaigžņu ir no mums ap 70 gaismas gadu atstatu. Sarkani mirdzošā zvaigzne («Beteigeuze») Oriona zvaigžņu pudurā — 540 gaismas gadu un «Dennebes» zvaigzne «Gulbja» zvaigznājā — 650 gaismas gadu attālu. «Piena ceļa», kuŗš sastāv no miriādēm saulēm, robeža ir apm. 3000 gaismas gadu tālumā.

Bet lielie tālskati mums atklāj un rāda pat saules, kas vairs nepieder pie «piena ceļa» un ir no mums vēl daudz atstatāku. Viņas saredzamas kā kosmiski blāķi, kuŗi sastāv tāpat no miriādēm saulu, kā «Piena ceļš». Andromēdas kosmiskais miglājs, kā astronomi rēķina, ir apm. 1 milj. gaismas gadu tālu. Bet ir vēl atstatāki kosmiskās miglas blāķi. Tā zvaigznājs, kuŗš pazīstams zem vārda «Berenīces mati», kā rēķina, ir 15—20 milj. gaismas gadi tālu un «Jaunavas zvaigznājs» vai kosmiskais miglas blāķis esot 45 milj. gaismas gadu no mums atstatu. Daļa «kosmisko miglu» vai «padebešu» pat esot tālāk par 50 milj. gaismas gadiem. Tas ir tas, ko kādreiz filozofs Paskals izteica sacīdams: «Vispasaule (ūnivers, kosms) ir lode, kuŗas vidus punkts ir visur un kuŗas robežas nav nekur atrodamas.»

Tie ir skaitļi un attālumi, kas reibina. Visur tik bezgalība. Kas viņu lai aptver?!

Mūžība — nebeidzamais izplatījums (telpa), kas nekur neiesākas un nekur nebeidzas, tāpat laiks, kas nekad nav iesācies, nekad nebeigsies — tās ir lietas, kuŗas saprast un apķert iet pāri par cilvēka gara iespēju. Visam, ko vien redzam un ko spējam saprast, visām redzamām lietām ir zināms lielums, izplatījums, ir iesākums un gals laikā, t. i. iesākums un gals tādā izskatā, kādā mēs tās redzam. Kas pati materiija ir, to nespējam saprast un izdomāt. Mēs tikai redzam un izšķīram dažas materiijas parādības vai stāvokļa formas, cieta, šķidro un gāzes veidīgo.

Ja še runājam par pasaules radīšanu un bojā iešanu, tad ar to tikai saprotam mūsu saules un tās pavadoņu, planētu, pie kuŗām pieder arī mūsu zeme, izcelšanos un bojā iešanu.

Bezgalīgā pasaules izplatījumā nekas nepaliek tāds, kā bijis un nestāv mierā, nedz uz vietas; ir stāvu zvaigznes, no kuŗām katra ir patstāvīga saule, dažas mazākas, dažas varbūt daudz reizes lielākas, nekā mūsu saule, varbūt tāpat ar pavadoņiem planētām, šīs stāvu zvaigznes, kuŗu ar labiem tālskatiem pie debess var izskaitīt līdz 1200 miljonu, bet kuŗu bez šaubām daudz vairāk, tikai sava attāluma dēļ izliekas uz vietas stāvam, tas ir, tās nemaina savu kārtību un stāvokli viena pret otru kā planētas, vai tā sauktās gāju zvaigznes, kas mums samērā ļoti tuvu, īstenībā katrai stāvu zvaigznei ir sava īpaša kustība. Arī mūsu saule ar visām pie tās piederošām planētām kustas uz Hērakla zvaigžņu puduru 7 jūdzes sekundē. Agrāk astronoms, profesors Medlers gribēja pierādīt, ka mūsu zvaigžņu salai, t. i. tam zvaigžņu sakopojumam, pie kuŗa pieder mūsu saule un kas ieslēgts no tā sauktās piena ielas (kuŗa no mums atstāv vistuvākā vietā 1200, vistālākā 10.000 gaismas gadu un pastāv iz miljoniem zvaigžņu jeb saulu), ir sava centrālsaule, ap kuŗu visas citas saules griežas itin tāpat, kā planētas ap savu sauli. Medlers aprēķināja, ka mūsu saule apgriežoties ap savu centru jeb vidus punktu apmēram 20 miljonos gadus; pats vidus punkts atrodoties plejādu zvaigžņu grupā vai pudurā (plejādes latviešiem ir pazīstamas kā «sietiņš»), kuŗas atstāv no mums apmēram 500 gaismas gadu un plejādu pudurā «Alcyones» zvaigzne būšot centrālsaule. Vēlāku astronomu pētījumi tomēr šo hipotezi neapstiprināja, tā kā ir šimbrīžam vēl nezinām noteikt, vai mūsu zvaigžņu salā jeb sistēmā pastāv noteikta kārtība zvaigžņu jeb saulu uz priekšu kustībā vai nē. Mūsu zvaigžņu sistēmas kārtīgais, linzes veidīgais izskats (linze = ripa, vidū biezāka, ap malām plānāka) gan liek domāt, ka vienumēr būs kāda nekāda kārtība.

Bez mūsu zvaigžņu sistēmas atrodamas vēl neskaitāmas citas zvaigžņu sistēmas, kas neapbruņotām acīm izskatās kā balti mākonīši, bet caur tālskatu izšķīras neskaitāmās zvaigznēs — bez tam arī atrodam īstas, tā sauktos miglu blākus, kuŗus ir labākie tālskati nespēj sadalīt par zvaigznēm un ķermeniem, un spektrālana-līze māca, — rāda, ka tie sastāv vienīgi iz dažādām gāzēm, sevišķi ūdenāja un slāpekļa. Šie miglu blāki un zvaigžņu sistēmas no mums šķirti caur simttūkstošu un miljonu gaismas gadu platām, tukšām telpām. Tālākais miglas blāķis, ko tagadējos tālskatos spējam ieraudzīt, ap 30 milj. gaismas gadu tālu. Miglu blāķiem daudzkārt nenokārtota forma; tie nav kā zvaigžņu puduri sakārtoti linzes

vai gredzena formās; bet pa daļai spirālēs vai arī tie pāriet no spirāles uz gredzena formu; bet daudziem ir pavisam nenoteikta forma un izskats. Tos miglas blākus, kur vismazāk kāda nokārtota forma nomanāma, tad nu pieņem par pasaulu jeb zvaigžņu materiijas pirmo attīstības pakāpienu jeb stadiju. Šajos miglu blākos, kā jau minēts, var spektrālanalīze izšķirt tikai dažas gāzes. Tālāk attīstījušos miglu blākos, kuri jau pieņēmuši kārtīgāku gredzena jeb ripas veidīgu formu, jau redzamas centrā (vidū) zilgani baltas zvaigznes; un tā ir pirmā kvēloši šķidro zvaigžņu jeb saulu attīstības forma — vairāk nekā puse no mums redzamām stāvu zvaigznēm ir zilgani baltas. Zilgani baltās zvaigznēs jau spektrālanalīze izšķir labu pulku vielu vai elementu, kvēloši šķidrā jeb gāzes formā; vēl vairāk elementu izšķir dzeltanajās zvaigznēs, kas vairāk atdzīsušas un piekukušas un pie kurām pieder arī mūsu saule. Vispēdīgi sarkanajās zvaigznēs, kas vistālāki atdzīsušas, pat izšķir dažādus elementu savienojumus, kaut nu gan arī vēl kvēloši karstā stāvoklī. Tā tad redzam, ka jo vairāk materiija sabiezē un atdziest, jo vairāk rodas elementu; beidzot parādās arī elementu savienojumi. Viss tas liek domāt, ka tiem ķīmiķiem būs taisnība, kas domā, ka visi elementi, kuri līdz šim kādi 92 atrasti, būs cēlušies caur dažādām atomu sakārtošanās pārgrozībām iz viena paša pirmelementa, laikam ūdeņraža, kurš visvieglākais un šķidrākais elements (mūsu gaiss par to 14—15 reizes biezāks, skābeklis 16, slāpeklis 14 reizes). Ja tas nu tā, tad to, kas notiek pie debessķermeņiem bezgalīgi ilgos laikmetos, tas ir elementu izcelšanos no viena vai vairākiem pirmelementiem, varbūt kādreiz izdosies arī mūsu ķīmiķiem panākt mākslīgā ceļā laboratorijās, izgatavot ne vien ēdamaš lietas no to sastāva daļām, ūdensraža, skābekļa, slāpekļa un dažādiem minerāliem, bet izgatavot arī pašus elementus no citiem, taisīt zeltu, sudrabu u. t. t., ar vārdu sakot, panākt to, pēc kā alķīmistu agrākos gadusimtenos, kad zinātne vēl atradās bērnu autos, veltī tīkoja.

Bet lai atgriežamies pie mūsu saules un tās planētu, kā arī mūsu zemes izcelšanās. Tur nu pastāv dažādas hipotezes, no kurām tomēr ievērojamākā ir Kanta-Laplāsa hipoteze. Laplāss, ievērojis, ka visas planētas kustas vienā līdzenumā, uz vienu un to pašu pusi, no vakariem pret rītiem, ap savu asi un ap sauli, it pareizi sprieda, ka tāda brīnišķa kārtība nevarot būt nejauši cēlusies, bet ka šai kārtībai vajagot būt iemeslam, pamatam; proti, ka saule ar visām savām planētām attīstījusies pēc mēchanikas likumiem no

vienas pašas masas. Šī masa iesākumā bijusi milzīgs miglas blāķis, kas izstiepies — izplatījies tālu pār tagadējo planētu, Neptūnu, kuŗš no saules atstāv ap 600 milj. jūdžu. Materija (viela) šai miglas blāķī bija vismaz 500 miljonu reiz šķidrāka, nekā mūsu gaiss, kas sver $2\frac{1}{2}$ līdz 3 lotes kubikpēdā; piem., miglas blāķa materijas kubikkilometrs turpretim svēra vislielākais 5 mārciņas. Šajā miglas blāķī nu, nezināms caur ko, radās kustība, griešanās. Tas varēja notikt tādā ceļā, ka divi miglas blāķi, pa pasaules telpām skriedami, sadūrās, caur ko tad izcēlās milzīgs karstums, tā ka viena daļa no viņu kustības spēka pārvērtās siltumā, gāzēs, no kuŗām tie sastāvēja, sāka kvēlot, pie tam šie blāķi savienojās un iesāka arī ap savu asi griezties. Reiz kustība iesākusies, viņai arī mūžam jāturpinājas. Uz zemes gan mēs redzam, ka katra kustība ar laiku apstājas, akmens, kas tiek sviests, arī krīt beidzot zemē, bet tas notiek vienkārt caur zemes pievilkšanas spēku un, otrkārt tāpēc, ka gaiss, caur kuŗu akmens skrien, ir viela, kas tam stājas ceļā un to beidzot nokausē. Ūdens, kas arī ir šķidrā viela, bet apmēram 1000 reizes biežāks nekā gaiss, ļoti ātri nokausē un aptura tanī iešautu lodi. Tukšajās debess-telpās turpretim nekādu kavēkļu nav, kas kāda debess-ķermeņa kustībai varētu ceļā stāties un tur tāpēc reiz iesākusies kustība var turpināties bezgalībā. Mēģinot sev izskaidrot ar mēchanikas likumiem mēs varam tikai pasaules attīstību pēc tam, kad pieņemam materiju miglas blāķa veidā un ka šajā materiijā radās kustība, bet caur ko un kur cēlās šī materija, kā un kāpēc iesākās kustība, kāpēc mums šādi mēchanikas likumi, kādus viscaur nomanām pasaules telpā, kāpēc pastāv pievilkšanas spēks, tā nezinām. Tā vēl neviens nav izpētījis. Dievbijīgam cilvēkam tur atliek ticēt, ka Dievs bija tas, kas radīja materiju un izcēla tanī kustību, noteica mēchanikas likumus. Mums jāpietiek ar to, ka milzīgais miglas blāķis sastāvēja no kvēlošām gāzēm un sāka ap sevi griezties, pie kam tas, caur katras daļiņas savstarpēju pievilkšanas spēku, pieņēma sfairoīda (plakanas bumbas) jeb linzes formu — veidu. Ar laiku nu šis sfairoīds palika arvienu plakanāks, tā masa arvienu vairāk savilkās un sabiezēja, caur to viņa griešanās kļuva ātrāka, tā kā beidzot ap šī sfairoīda vidu jeb ēkvātoru radās josta, kuŗas skriešanas spēks pārspēja visas masas pievilkšanas spēku. Ar laiku nu šis jostas pilnīgi atdalījās no galvenās masas un sāka kā riņķi jeb gredzeni ap to griezties ar tādu pat ātrumu (kāds bija visam sfairoīdam jostas atdalī-

šanās brīdī) un uz to pašu pusi, uz kuŗu griezās galvenais sfairoīds. Ja nu šie atdalījušies kvēlošās gāzes riņķi būtu viscaur vienāda biezuma un sastāvētu no vienādiem elementiem, to katras daļiņas ātrums būtu vienāds, tad tie ar laiku pārvērstos šķidrā un beidzot — cietā formā; pie mazākās nevienlīdzības biežumā un sastāva daļās, tiem bija jāpārtrūkst vienā vai vairāk vietās un jāsavēlka bumbā vai sfairoīdā, kuŗš griezās ap savu asi un turpināja skriešanu ap galveno sfairoīdu uz to pašu pusi, uz kuŗu griežas šis sfairoīds, kā to redzam pie visām planētām, ka tās griežas ap sauli uz vienu un to pašu pusi. No šiem sfairoīdiem, kas atdalījās, tad izcēlās planētas; liela daļa no tām (to starpā arī mūsu zeme) no savas puses griežoties, atdalīja riņķus, kuŗi savilkās par šo planētu mēnešiem; bet šie riņķi varēja arī nesavilkties, kā to redzam pie Sāturna. Tiklab pie sfairoīdiem, kas atdalījušies, kā arī galvenās masas, pati miglas masa arvienu vairāk savilkās, līdz tā pārgāja šķidrā un beidzot cietā formā, kā to redzam pie lielas daļas planētu; šī savilkšanās un sacietēšana notiek planētām aiz lielā aukstuma pasaules telpā, kuŗu rēķina ap 273 grādiem. atdziestot. Saule pati, sava milzīgā lieluma dēļ (tā ir $1\frac{1}{2}$ milj. reizes lielāka par mūsu zemi), nespēj tik ātri atdzist kā planētas un atrodas vēl kvēloši šķidrā, vai pat kvēlošas, stipri saspiestas gāzes formā. Arī dažām lielākām planētām, sevišķi Jupiteram ir drusku paša gaišums, kāpēc jādomā, ka tas vēl drusku kvēlo.

Šī Kanta-Iaplāsa pasaules izcelšanās hipoteze atrada sevišķu pabalstu ar fiziķa Plato izmēģinājumiem, bet jaunākā laikā tomēr daži par tās pareizību sākuši šaubīties. Tā sevišķi Fajs (Fayes) un Kirkvuds pūlējušies pierādīt, ka no tādas gāzes bumbas pavisam nevarot atdalīties riņķi, bet pat ja tie būtu atdalījušies, tad tiem vajadzētu griezties uz otru pusi, nekā to redzam īstenībā. Sāturna riņķi, kā to Hirns pierādījis, neesot nekas cits, kā kāds Sāturna pavadoņs, mēness, kas izšķīdis sīkās daļās, varbūt gāzes šķidrumā un nu turpinājot griešanos gredzena formā, līdzīgi kā dažas komētas izirst un rada meteōru strāvu. Bez tam pierādīts, ka daži planētu pavadoņi apskrien daudz ātrāki ap savu planētu, nekā viņa pati ap sevi apgriežas. Tā tas pie Marsa mēness Foboss, kuŗš apskrien ap Marsu $7\frac{5}{6}$ stundās, kamēr Marss pats ap savu asi apgriežas tik $24\frac{1}{2}$ stundās. Šo lietu nu tomēr varētu tā izskaidrot, ka tajā laikā, kad Foboss atdalījās no Marsa, pēdējais tiešām ap sevi griezās varbūt vēl mazāk kā 7 stundās, Foboss, mazs būdams, ātri atdzisa un sacietēja, pateicoties kam tas varēja turpināt

tikpat ātru griešanas, Marss pats turpretim daudz lēnāki atdziest, ar laiku pamazināja savu apgriešanās ātrumu. Tāpat daži astronomi rēķina, ka toreiz, kad mēness no zemes atdalījās, pēdējā apgriežusies ap sevi 3—4, vai vislielākais 10 stundās; atdalījušies šie abi ķermeņi caur savu pievilksanas spēku savstarpīgi sāka kavēt apgriešanās ātrumu, sevišķi kamēr tie abi vēl bija kvēloši šķidri: tā mēness, kurš 50 reizes mazāks par zemi, tagad apgriežas ap savu asi un ap zemi tik 28 dienās, zeme gan vēl 24 stundās, bet arī tās griešanās paliek arvienu lēnāka, tāpēc ka mēness un saule pievelk jūras ūdeni, kas pret sauszemēm paisuma formā atsizdames zemes griešanas kavē.

Par Kanta-Laplāsa hipotezes pareizību arī jaunākos laikos uzstājušies daži astronomi un filozofi, kā Leverriē (Leverrier, 1811.—1877. g.), — Neptūna aprēķinātājs, Rošs un Spensers. Tā Spensers aizrāda, ka, ja Ūrans un Neptūns griežas ap savu asi otrādā kārtībā, nekā tas bija sagaidāms pēc Kanta-Laplāsa hipotezes, tad tas varējis izcelties caur dažādību, vai riņķi no galvenākās masas atdalījušies pieņem plānu, stīpas veidīgu formu, jeb vai pilnīgi apaļu, gredzena formu. Pie pilnīgi apaļiem gredzeniem, kādi varējuši atdalīties toreiz, kad sfairoīda masa bija vēl ļoti šķidra, griešanās ap savu asi varēja, gredzeniem pārtrūkstot un par bumbām savelkoties, iesākties uz otru pusi, nekā pati galvenā masa griežas. Griešanās ap galveno masu, pa planētu orbitu turpretim arī pie Neptūna un Ūrana notiek uz to pašu pusi, uz kuru griežas galvenā masa un citas planētas.

No citām pasaules izcelšanās hipotezēm diezgan pazīstama Nordenšelda (Nordenskiöld) hipoteze. Pēc viņa hipotezes mūsu zemes lode, kā arī citas planētas, izcēlās caur meteōritu (krītošu zvaigžņu) sakopojumu bezgalīgi ilgā laikmetā (600.000 biljonu gados). Pēc viņa aprēķina vēl tagad ik gadus uz mūsu zemi nokrītot ap 10 milj. tonnu (1 tonna = 61 pudam) meteōritu un meteōritu putekļu. Zeme katru dienu satiek savā ceļā ap 13 milj. meteōritu, bet tikai kādi 2—3 no tiem sasniedz veseli, kaut nu gan caur lielu karstumu, kāds izceļas tiem ar zemes gaisu saduroties, pusizkusuši; — lielu lielā daļa no krītošiem meteōriem, caur zemes gaisu krīzdami, sašķīst putekļos, kā to bieži redzam, ka krītošās zvaigznes atstāj dzirkstelju svītru.

Nordenšelds pieņem līdz ar Kruksu bez cieta, šķidra un gāzes veidīga, vēl ceturto materiālas parādību, proti aitera veidīgo (vai pēc Kruksa spīdošo) materiālu. Šādā stāvoklī katrs materiālas atoms

tik tālu viens no otra, ka nekāds viena atoma ķīmisks vai molekula iespaids uz otru nav domājams — tādā stāvoklī materiija pēc Nordenšelda domām varot taisni pāriet cietā vai šķidrā formā, bez kā tai papriekšu būtu jāpāriet gāzes veidīgā formā. Līdzīgi kā skaidrā dienā izceļas zemes gaisā mākoņi, tā arī no aitera varēja atdalīties pasaules materiijas mākonis, pie kam tas stipri sakarsa, kustībai pārejot siltumā. Siltums gan atkal ātri izstaroja saltajā pasaules telpā (ap 273 grādi saltā). Šis mākonis nu varēja sastāvēt iz atsevišķiem atomiem un to grupām; tajā varēja atrasties cietu vielu gabaliņi, šķidrums pilieni un tāpat gāzes mākulīši, visas šīs daļiņas atradās pastāvīgā kustībā, gan pievilka viena otru, gan arī sadūrās. Caur atsevišķu daļiņu pievilksanu un saduršanos šis pasaules materiijas mākonis palika mazāks, pie kam tad viņa griešanās palika ātrāka, kamēr viss mākonis savilkās ellipsoīdā vai sfairoīdā (kā to arī pieņem Kants-Laplāss). Pēc ilgiem laikiem šajā ellipsoīdā atdalījās stipri sakarsusi un vairāk sabiezējusi vidus masa un šķidrākās apkārt esošās daļas. No pirmās masas izcēlās saule, no apkārtējām daļām planētas ar saviem mēnešiem, bet ne tā kā Kants-Laplāss pieņem tādējādi, ka atsevišķie gredzeni pārtrūka, savilkās par bumbām un pēcāk atdzisa; Nordenšelds pieņem, ka izcēlās jauna mākoņa daļiņu saduršanās un sakopšanās ap dažādiem centriem, pie kam katra daļiņa, pateicoties izstarojumam, pienāca pie centra atdzisušā formā. Jo lielāka nu palika planēta, jo vairāk saspiedās un sakarsa tās iekšējās daļas, bet tomēr siltums nesasniedza tādu pakāpienu, kā būtu varējis visu zemes vidu izkausēt. Organiskā dzīve sākās uz zemes jau no pašas pirmās izcelšanās laika. Ja nu arī pieņemtu Nordenšelda hipotezi par pareizu, tad tomēr jau viņa laika aprēķins, kādā izcēlās zemes lode caur meteōritu sakrišanu, ir nepareizs. Toreiz, kad zeme bija daudz mazāka nekā tagad, tā savā ceļā nevarēja vis ikdienas satikt 13 miljonus meteōritu, bet samērā ar savu lielumu, daudz mazāk meteōritu, kamēr pēc Nordenšelda aprēķina, tā varēja ik gadus palielināties par 10 milj. tonnu, izcelties 600.000 biljonu gados, tomēr īstenībā vajadzēja paiet daudz tūkstoš reizes ilgākam laikam, un tik ilgu laiku pieņemt, lai zeme varētu izcelties, pat pētniekam, kas paradīs rēķināt ar gadu miljoniem, izliekas par daudz. Bez tam šī hipoteze slikti saskan ar ģeoloģiskiem pētījumiem, pie kuriem zedimetārās formācijas, kuņas ūdenī nogulušās un kuņas atrodamas organiskās dzīves atliekas, nesniedzas taču bezgalīgā dziļumā zemē iekšā, bet vislielākais to biežums nesniedzas pāri par 30 ki-

lometriem. Lai uz zemes varētu sastāties 1 metri bieža kārtā iz meteōritu paliekām, ir pēc Nordenšelda aprēķina vajadzēja paiet ap 200 miljonu gadu — un daudzi pētnieki neskaita organiskās dzīvības izcelšanos pat tik ilgi atpakaļ.

Vēl neticamākas kā Nordenšelda, ir citas jaunākos laikos radušās hipotezes par pasaules izcelšanos, kā Faļa hipoteze, pēc kuras pasaules materiĶas pirmākoni sadalĶjās vairāk daļās, no kurām cēlās gredzeni, kas kādā vietā būdami biezāki, savilkās ap šo biezāko daļu par bumbām u. t. t. Katrā ziņā vienkāršākais un labākais izskaidrojums par pasaules izcelšanos pēc mēchanikas likumiem ir Kanta-Laplāsa kosmogonĶja.

Tāpat kā saule, arī mūsu zemes lode iesākumā (pēc Kanta-Laplāsa) sastāvēja no kvēlošas gāzes un ieņēma izplatĶjumu tāļu pāri par mēness tagadējo attālumu, ar laiku tā griezdamās atdalĶjā riņķi, kas pārtrūka un savilkās par mēnesi. Pati zemes lode arvien vairāk savilkdamās, pārgāja kvēloši vai ugunĶgi šķidrā formā un beidzot uz tās, pateicoties siltuma izstarošanai, radās cieta garoza, kas iesākumā vēl bija plāna un bieži tika pārrauta un salauzĶta no lavas masām, kas izlauzās iz zemes iekšpusēs. Ar laiku šĶ garoza palĶka tik cieta, ka to vairs nespēja zemes iekšā atrodos kvēlošās masas lielākā mērā salauzĶt.

Tā kā nu zemes cieta garoza spĶda uz šķidro masu, tad tomēr vietu vietām kvēlošā iekšzemes masa izlauzās kā lava — izcēlās tā sauktie ugunsvēmēju kalni. Bez tam šķidrai masai zemes iekšpusē savelkoties, zemes garoza palĶka tai par lielu; šajā garozā radās krunkas — izcēlās kalnu rindas, izcēlās iedobumi (kuŗos satecēja ūdens — jūras), augstumi — sauszemes, — lĶdzĶgi, kā ābols, vecs palĶkdams, sarauĶjas, pie kam mĶza sakrunkoĶjas. Ūdens izgarodams un atkal uz zemĶ nokrizdams, lietus, sniega un krusas formā, un lĶdz ar temperatūras maiņām, pastāvĶgi strādā kalnu rindas nopostĶdams un nolĶdzinādams, kas tam arī ilgus laikmetos izdodas — tā piem., Alpu kalni, kas cēlušies samērā necik senā pagātnē, jau zaudējuši vairāk kā $\frac{1}{3}$ no savas agrākās masas. Tā kā Alpos pēc daŗiem aprēķiniem kalni palĶka 3—4 tūkstošu gados par 1 metri zemāki, tad vajaga būt pagājušiem vairāk milĶjonu gadu no Alpu kalnu izcelšanās. Neaugstus un puslĶdz lĶdzenus zemes gabalus lietus daudz lēnāki spēj pazemināt, tā, piem., rēķina, ka AnglĶjai vismaz 40.000 gadi vajadzĶgi, lai tā taptu par vienu metri zemāka. ŠimbrĶžam tomēr vēl tektoniskiem, zemes savilkšanās iespaidiem ir pārsvars — ūdens nespēj ātrāki nolĶdzināt kalnus,

nekā zeme savelkoties radīt jaunus. Nākotnē, turpretim, jādomā, ka arī mūsu zemes jekšpuses karstums galīgi atdzīsīs (kur nu gan paies ļoti ilgs laiks, jo zemei savelkoties, rodas liela daļa jauna karstuma) un tad tāpat, kā to jau tagad redzam uz planētām Marsa, atmosfēriskie iespaidi ņems virsroku un galīgi nolīdzinās kalnus. Kas notiks tālākā nākotnē ar zemi? Daži dabas pētnieki agrāk pieņēma, ka ūdens, kas tagad zemes virsū ar laiku savienosies ar citām minerālu vielām, akmeņiem, zemēm u. t. t., un tā kā viss ūdens jūrā ieņem tik $\frac{1}{24000}$ no visas zemes masas, daudzi akmeņi un minerāli turpretim spēj uzņemt sevī ievērojamu daudzumu ūdens, tad zināms, ka zeme spētu ar laiku viegli iesūkt sevī visu ūdeni. Kad ūdens būtu izbeidzies, tad zināms arī visai dzīvībai būtu jābeidzas. Zemes gaisa skābekļa daļas arī savienosies ar minerāliem un atliktu tik gaisa slāpekli, kurā, zināms, nekāda dzīvība nespēj pastāvēt. Agrāk aizrādīja it sevišķi uz mēnesi, ka tas savā attīstībā aizsteidzies zemei tālu priekšā, ka tur jau esot izzudis, no akmeņiem iesūktis viss ūdens un izbeidzies arī gaiss. Tāpat, kā mēness, tagad jau esot auksts un bez dzīvības, tāpat klāšoties nākotnē zemei.

Tā kā nu zemes virsus, uz kuŗa radusies un pastāv dzīvība, savu siltumu un gaismu dabū no saules (zeme pati dod tik ap $\frac{1}{30}$ grada siltuma), tad varam droši cerēt, ka, kamēr saule spīdēs tagadējā spožumā, nebeigsies dzīvība virs zemes. Ar laiku, zināms, ir saulei jāatdziest, tā pāries vispirms iesarkano zvaigžņu stadijā (stāvoklī) un jau tad, kad tā tādā stadijā atradīsies, maz cerības, ka tai būs tik daudz siltuma un gaismas, lai jēl ap zemes ēkvātoru varētu pastāvēt organiska dzīvība. Cik ilgi saule vēl spīdēs tādā spožumā kā tagad, kā dzeltāna zvaigzne — tas nu grūti nosakāms. Itāliešu astronoms Zekki rēķina, ka saule esot vairāk miljonu gradu karsta, bet tā ik gadus zaudējot 1,8 gradu siltuma to izstarojot aukstajā pasaules telpā. Viena daļa šīs siltumas nu gan atjaunojas saulei savelkoties un sabiezējot — tomēr šī savilkšanās jau nevar turpināties mūžībā, bet tai kādreiz pienāks gals — un tad ir saulei jāatdziest. Pēc Zekki aprēķina, saule vēl apmēram 17 milj. gadu spīdēsot tagadējā balti-dzeltānā spožumā, tad pamazām palikšot iesarkana, un tad, kā viņš saka, iesāksies organiskās dzīves nāves cīņa zemes virsū. Daži citi astronomi gan rēķina, ka līdz tam laikam paiešot daudz simtu gadu miljonu — un to aprēķinam gan būs vairāk taisnības. Organiskā dzīvība — kamēr dzīvība radās — vien jau būs vairāk simtu miljonu gadus veca un šajā laikā gan

mūsu zemes virsus siltums palicis caurmērā par kādiem 10—12 grādiem mazāks (visvairāk tas mazināties ap zemes poliem, par kādiem 35 grādiem, vismazāk ap ēkvātoru, par 5—7 grādiem), bet vai šī siltuma mazināšanās atkarājas vairāk no saules atdzišanas, jāšaubas; drīzāk pie tā būs vislielākā mērā vainīga pati zemes atdzišana; tagad turpretim zeme pati dod tik neievērojamu siltuma daļu, ka turpmākā siltuma mazināšanās atkarāsies vienīgi no saules atdzišanas. Bez tam jau zemes virsus var gluži, organiskai dzīvībai bez briesmām, panest vēl siltuma mazināšanos par 5—10 grādiem; mūsu Ziemeļeiropa nu gan tad vairs nebūtu apdzīvojama, bet tagadējos karstajos zemes strēķos, kas caurmērā ļoti vāji apdzīvoti, tikai tad vēl iesāktos patikama dzīve ziemeļniekiem.

Daži astronomi nu aizrāda, ka planētas savā skriešanā ap sauli pastāvīgi, kaut arī ļoti lēni, tuvojoties saulei un beidzot tajā ieskriešot. Tāda sadursme radīšot tikdaudz siltuma, kas spēsot saules siltumu un spožumu ilgāku laiku uzturēt. Vispirms Merkūrs ieskriešot saulē, pēcāk Venēra un tad arī mūsu zeme. Bet vai šo ar saules lielumu samērā ļoti mazo planētu sadursmi ar sauli spētu kaut cik ievērojami pacelt saules temperatūru, gan jāšaubās. Ja šīs planētas ar sauli saduroties arī pašas sakarstu uz vairāk miljoniem gradu, caur to, ka viņu kustība — skriešanas ātrums — pārietu siltumā, tad tomēr ar saules masu savienojoties, tas tikai spētu visas šīs masas temperatūru pacelt par kādiem desmitiem gradu. Citādi jau būtu, kad ir Jupiters un Sāturs saulē ieskries, — tie gan paspētu saules karstumu pacelt vismaz par vairāk tūkstošiem gradu.

Arī mēness nāk šimbrīžam mūsu zemei arvienu tuvāku. Tas pēdējos 2000 gados zemei tuvojies ik desmit gados par 1 pēdu; tā tad mēness pēdējos 2000 gados zemei pienācis par 200 pēdām tuvāku. Tomēr, kamēr mēness pienāktu zemei uz pusi vien tuvāku, jau vajadzētu paiet tūkstošiem miljoniem gadu. Vai mēness tomēr ar visu sparū spēš sadurties ar zemi, ja tas pavisam sadurās, vēl jāšaubas. Uz mēness jau tagad redzam dziļas un gaŗas plaisas: tā kā nu uz tā nav gaisa, atmosfāiras, kas tā virsu daudz maz sargātu pret siltuma maiņām, tad tas dienā dabū izciest lielu karstumu, naktī atkal tukšās pasaules telpas briesmīgo aukstumu, caur kādu temperatūras maiņu tad varbūt cēlušās pieminētās plaisas. Ar laiku šīs plaisas vairošies, mēness virsus varbūt sadrups pīšļos un tad tas vairs nespēs atdrupušās daļiņas diezgan spēcīgi pievilkt — izcelsies, varbūt. pišļu, jeb ar citiem vārdiem, meteōritu strāva,

kas beidzot pāries gredzena formā. Tā pēc jaunākiem (Hirna) izskaidrojumiem, cēlušies Sāturna gredzeni. Zināms, ka arī šis pišļu gredzens nāks zemei arvienu tuvāki — bet tā daļiņas nokritis pamazītēm, ilgākā laikmetā. Lai nu būtu kā būdams, laiks, kurā cilvēkiem varētu draudēt mēness uzbrukšana, katrā ziņā vēl ļoti tālu — vēl daudz tālāku laikmets, kad zeme ieskries saulē; daudz agrāki jau varbūt pati saule būs tiktālu atdzisusi, ka tā nespēs uz zemes uzturēt organisku dzīvību.

Atliktu vēl jautājums, vai mūsu saule ar savām planētām pa bezgalīgo pasaules telpu skriedama, nevarētu kādreiz satīties, sadurties, vai vismaz piebiedroties kādai citai saulei. Mūsu saulei, kā daži pētnieki stāsta, tiešām tuvojoties dažas stāvu zvaigznes, kā: Vega, Polluks u. c., ar 70 kilom. lielu ātrumu sekundē, — bet vai šīs zvaigznes tiešām pienāks it tuvu, vai varbūt paies lielā attālumā garām, to nevar vēl nosacīt. Katrā ziņā, ja arī tās nāktu tiešām uz mūsu sauli, tad paietu mazākais 10 līdz 12 tūkst. gadu, pirms tuvākā pienāktu pie mūsu saules sistēmas, bet tā kā pasaules telpa tik bezgalīgi liela, samērā ar pašu zvaigžņu lielumu, tad grūti domājams, ka šīs zvaigznes spētu savos ceļos sadurties. Nav arī vajadzīgs pieņemt, ka divām zvaigznēm satiekoties, jānotiek katastrofai, sadursmei, — drīzāk var pieņemt, ka divām saulēm tuvu satiekoties, lielākā jau par gabalu ar savu pievilksanas spēku piespiedīs mazāko ap sevi griezties. Tādā ziņā varbūt kādreiz mūsu saule, kad tā būs pilnīgi atdzisusi, piebiedrosies kādai vēl spožākai lielākai saulei kā planēta, un tad, pateicoties šīs otrās spožās saules gaismai uz mūsu atdzisušās saules varēs iesākties jauna organiska dzīve. Ja nu tomēr kādreiz mūsu saule, visas planētas aprijuši, pilnīgi atdzisusi klejos kā tumša bumba vientulīgi caur pasaules telpu, tad jādodomā, ka pasaules telpas lielais aukstums pamazām sāks darboties, tās virsū izceldams vispirms lielas plaisas, tad pamazām plaisām vairojoties, pārvērtīs drupās visu saules virsu, tā kā nu pie lielākā aukstuma, pie 200 gradu, kā izmēģināts, nenotiek vairs nekādas ķīmiskas reakcijas, tad arī šīs sadrupušās daļas nespēs vairs viena otru pievilkt — tā ir saule ar laiku pamazītīnām izšķīdis, izceldama lielu meteōritu strāvu; papriekšu atdrups un atdalīsies virsējās kārtas, tad arvienu tālākās, līdz beidzot no visas pasaules būs izcēlušās neskaitāmi daudz komētu (tā saukto astes zvaigžņu) jeb meteōritu strāvu. Kas tad tālāk notiks ar šīm komētām un meteōritiem, kas no saules cēlušies — nezinām — varbūt tie kādā pasaules telpu daļā lielā mērā sadursies ar pre-

tim skrejošām komētām, kas būs cēlušās no kādas citas pasaules drupām, saduroties tie tad atkal var sakarst un pārvērsties kvēlošās gāzēs un ar laiku radīt jaunu miglas blāķi, kas atkal griezdamiem savilksies un radīs varbūt jaunas saules un pasaules.

Tādas būtu teorijas par pasaules izcelšanos un bojā iešanu. Milzīgie skaitļi gan izlikšies brīnišķi vai pat šaubīgi, bet tāpēc tie nav mazāk ticami. Tā pati attīstības hipoteze, kuŗa, kā lamarķisms un darvinisms, izskaidro dzīvības attīstīšanos zemes virsū iz vienkāršākām pirmbūtnēm, kādas rodas no neorganiskām vielām, kuŗu izcelšanos dabas pētnieki nosauc «generatio aequivoca», tā pati attīstības hipoteze, kā Kanta-Laplāsa hipoteze izskaidro pasaules izcelšanos. Ja daži uzstājas pret attīstības hipotezi un saka, ka tā izpostot ticību un tikumību, tad tādi mēro dievību ar savu cilvēku mērogu un ar saviem cilvēka jēdzieniem. Pašas materijas un tās kustības, kā arī organiskās dzīvības izcelšanos no neorganiskām vielām mums nekāda hipoteze nevar izskaidrot — un tur tad nu atliek pilna vaļa ticībai. Ja Dievs visspēcīgs, un uz to taču visi, kas atzīst Dievu, pastāvēs, vai tad nav daudz apbrīnojamāki, ka tasniecīgajā pirmajā dzīvības kaniņā (Zelle) ielika tik brīnišķu attīstības spēju, kas varēja ar laiku pastāvīgi tālāk attīstoties, izcelt visus tik daudz un dažādos dzīvniekus un stādus — nekā kad tam katrs dzīvnieks un stāds būtu par sevi bijis jārada. Ja lamarķismam un darvinismam tagad daudzi pretojas, kas nepazīst kaut cik pietiekoši jaunlaiku dabas zinātņu, tad to pretestībai būs tāds pats liktenis, kā citkārt pretestībai pret Kopernika pasaules sistēmu. Ja daži lamarķisma un darvinisma pretinieki atsaucas uz zinātņu vīriem, kas nav atzinuši lamarķismu un darvinismu, bet tagad jau sen miruši, kā Bērs (Baer), Agassiss, Vīgands u. c., tad tādi tikpat labi varētu atsaukties uz vidus laiku pāvestiem, kas, kā jau nemaldīgi, filozofus, kas baznīcas dogmām nepiekrita, bāza cietumos, spīdzināja, nonāvēja un pat dzīvus sadedzināja.

Ja daži nosoda materiālismu kā pasaules uzskatu, tad arī mēs tam piekritam, jo materiālisms tiešām nespēj kaut cik apmierinoši izskaidrot materijas, kustības un dzīvības izcelšanos u. t. t.

Materiālisms pēc Kanta ir dogmātiska parādība, tāpat kā Krišjāņa Volfa filozofija. Ar pilnu tiesību Kants to varēja teikt no savas transcendentālfilozofijas viedokļa skatoties.

Zvaigžņotā debess Kantā sacēla arvien jo lielāku izbrīnu, jo vairāk viņš to uzlūkoja. Bezgalība visur, kur vien raugās. Bez-

gala tālēs mirdz zvaigznes. Visur noteikta kustība, visur valda likumība, harmonija.

Visos laikos un visās zemes daļās cilvēkā allaž modušās pret apzvaigžņoto debesi jaunas un atkal jaunas izbrīnas un pazemības jūtas. Kad kaislības vētras mūsos trako, kad šaubas mūsu dvēseli uzmusina, kad bēdas un sāpes mūs nospiež, tad mēs steidzamies laukā,

«Kur naktī spīd
Pa debess dzelmēm zvaigžņu bari,
Kā augstā svētā dzīvē mīt;
Un skatus aizrauj mums to stari,
Šīs saules, kuņas mirdz un zib,
Kā debess jūtas izteikt grib...»

Un šo kluso, grezno debessaugstību uzlūkojot, mūsu sirds top atkal mierīga. Cik tālu cilvēces vēsture sniedzas, ir runa par cietu zemes garozu ar kalniem un lejām, jūrām un upēm, kas bija apdzīvota no kustoņiem, puškota stādiem, un tā pati saule, tas pats mēness, tā pati zvaigžņotā debess derēja tai par gaismas nesēju. Šo ievērojot, mēs gandrīz vai nedrīkstētu par šīs pasaules, par mūsu ziedošās daiļās pasaules iesākumu un galu runāt. It kā patiesību nojūzdama, čukst kāda balss cilvēka krūtīs — šodien tāpat kā priekš tūkstošiem gadiem tos pašus īsos vārdus: «Viss ir niecīgs!..» Kur ir tās tautas palikušas, kuņu priekšā reiz pasaule drebēja? Tikai drupas, teikas un dzejojumi, apputējušas vēstures lapas zina par tām stāstīt. Bet arī dabas valstī mēs atrodām lietu rotektu celšanos un iznīkšanu: katrs gads mums māca pazīt negrozāmos attīstības, augšanas, ziedēšanas, briešanas un novīšanas likumus. Lai mēs tik atveram no dabas pašas salikto dzīvības vēsturi, lai mēs ieskatāmies zemes garozā, tur mēs atrodam pagātnes iznīkušo radību drupas, stādu un kustoņu atliekas, kuņas tagadnei svešas vai tagadējām dabas būtņēm tikai pa daļai līdzinājas, mēs atrodam zemes kārtas, t. i. akmeņainus sakrāvumus, slāņus, kuņi ilgākam laikam paejot, cits uz cita ir sakrājušies. Tas viss pierāda zemes pārvēršanos, pierāda, ka mūsu zemei ir bijuši citādi dzīvības laikmeti nekā tagad... Kad mēs nokāpjam cietajā zemes garozā, tad mēs atrodam, ka zemes iekšieni pilda karstas uguns svelmes: šīs svelmes mums jāuzskata kā atliekas no zemes vispārējā, degošā, izkusušā stāvokļa dziļā pagātnē. Un kā ir ar citu pasauli nepārgrozību un mūžību? Arī tās tikai izliekas būt cietas, nedzīvas un pastāvīgas. Komētas, šīs pasaules klejotājas,

ir daudzkārt pārvērtušas, tā piemēram 1846. gadā Biļa (Biel) komēta pārdalījās divās daļās, kuŗas tagad katra par sevi devās caur pasaules telpām. Stāvu zvaigžņu vai sauļu debess arī pārvēršas, tur noskatām kustību: dažas saules sistēmas reizēm viena otrai tuvojas vai saduras. Bieži parādās pie firmamenta (debess) jaunas zvaigznes, vai piepeši uzliesmo jau pazīstamas zvaigznes daudz stiprāki, citas atkal izdziest, kas viss rāda, ka tāļas saules un pasaules uzliesmo kā jaunas un citas beidzas, izdziest. Planētu (gāju zvaigžņu) ceļi mainās un pārvēršas, kas notiek caur dažādiem šķēršļiem un iespaidiem pasaules telpās; lai gan pamazām, tomēr miljoniem gadiem paejot caur to pasaule pieņem citādu veidu.

Ar to pasaules pārvēršanās ir pierādīta; pasaule nav konservatīva, nav it kā sastingusi, viņa ir padota gan lēnām, gan piepešām pārveidībām kā citkārt, tā tagad un arī turpmāk, viņa ir cēlusies, lai pārejošos veidos mirtu un izniktu. Kā mēs šo segu, kuŗš aizklāj pasaules dzimšanu un nāvi, lai atsedzam? Ar fantazijas spārniem apbrunojušies, pie tam dabas pētīšanas grožus rokā turot, lai uzņemamies doties caur bezgalību un mūžību.

Mēs visi zinām, ko vecā bībele mums par pasaules radīšanu stāsta; daži no mums zinās, ka veco grieķu klasiskajos laikos Pītagors, Aristotelis, Ksenofans un viņu skolnieki-piekritēji mācīja jūras un cietzemes robežu maiņas, cietzemes celšanas slāpjumā, kamēr atkal Hērakleits un Empedokls uzskatīja uguni par visu lietu māti un principu. Divus gadu tūkstošus vēlāk pakavēsīmies pie filozofa Dekarta (Descartes), kuŗš gribēja izpētīt un pierādīt dabīgu pasaules celšanos: sākumā bijusi cieta pirmatnes viela, kuŗa vēlākos laikos sašķīdusi gabalos, iz kuŗiem tad izcēlušās pasaules (zvaigznes). Dekarts izteicās it lepnī: «Dodat man izplatījumu (Ausdehnung) un kustību, un es konstruēšu visu pasauli!» Leibnīcs domā, ka zeme un citas planētas kādreiz bijušas saulei līdzīgi spīdoši ķermeņi, kuŗi vēlākos laikos pazaudējuši gaismu un siltumu. Ņūtons apgalvo, ka zeme caur griešanos abos polos esot iespiesta, ieplakana tapusi, kādējādi arī izskaidrojoties, ka zeme reiz bijusi šķīdra. Svēdenborgs iet vēl tāļāk un uzstāda hipotezi (apgalvojumu bez matēmatiska pierādījuma), ka viss, kas esot, sākumā, nebijis nekas cits, kā migla vai suta, — par ko Svēdenborgs uzskatāms par pirmo nebularhipotezes (miglas hipotezes) uzstādītāju.¹⁾ Gluži tam līdzīgas idejas mēs atrodam T. Vreigta (Th. Wright)

¹⁾ Sk. Swedenborg. «Prinzipien der Naturwissenschaft», 1734.

darbā «Jauna hipoteze par vispasauli» (1750. g.). Un taisni šis darbs deva Kantam iemeslu sarakstīt «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels», 1755. g. («Vispārējā dabas vēsture un debess teorija», 1755. g.), kurš darbs paliek par cilvēka gara filozofiskā spēka pieminekli, par vienu no vislaimīgākiem un drošākiem zinātņu darbiem. Pašapzinīgi varēja Kants izsaukties: «Dodat materiju, un es radišu no tās pasauli!» — pēc viņa domām pasaule ar mēchanikas spēku un likumu palīdzību esot cēlusies no materijas. Tak cilvēce tolaik vēl nebija tik tālu attīstījusies, ka spētu sekot Kanta drošajām domām; viņa idejas sāka cieņīt un saprast tikai vēlāk, kad franču astronoms Laplāss (Laplace) ap 50 gadu vēlāk — 1796. gadā savā darbā «Exposition du Systeme du monde» (1796. g.) attīstīja tādas pašas idejas kā Kants, lai gan mazākā mērā. Kants par savu priekšmetu lieliski sajūsminājies saka: «nav iespējams pasaules būvi apskatīt, pie kam nebūtu jāatzīst viņas visbrangākā nokārtošana un dieva rokas zīmes un viņu vispilnīgākais sakars,» tikmēr Laplāss, kurš uz Napoleona jautājumu, kāpēc viņa grāmatā nekur neesot Dievs minēts, atbild: «Sire, je n'avais pas besoin de cette hypothese» («Kungs, man šī hipoteza nebij vajadzīga»). Ir tiešām apbrīnojami, ar cik niecīgiem līdzekļiem Kants rada savas drošās koncepcijas un slēdzienus, un cik apzinīgi un rūpīgi ir viņa vispārējie novērojumi. Daudzi atradumi vēlākos laikos — ar maz izņēmumiem — apstiprina Kanta-Laplāsa teorijas pareizību, kuŗa vēlāk ir tikusi pārlobota [caur Celneri (Zöllner), Lokjē (Lockyer)], tā kā tagad viņu pēc būtības var uzskatīt par patiesu.

Apskatīsim vēl šo interesanto un svarīgo Kanta pasaules izcelšanās teoriju tuvāk, pēc iespējas saprotami un cieši pieturoties pie Kanta attiecīgā darba («Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels»), kā arī izlietojot kādu slavenā ķīmiķa prof. Dr. P. Valdena priekšlasījumu par Kanta kosmogoniju (mācību par pasaules izcelšanos).

Kā nu mēs, pamatodamies uz šo teoriju, lai domājamies pasaules izcelšanos? — Neizmērojami ilgus laikus atpakaļ mūsu saules sistēma bija viens vienīgs chaotisks (nenoskaidrojies, nekārtīgs) miglas blāķis. Tamlīdzīgi pasaules telpās nevarēja būt runa no miera, jo vienkārt starp materijas daļiņām valdīja vispārīgs pievilkšanas spēks, caur ko ap izkaisītiem cietākiem un biežākiem elementiem sakrājās vieglākie elementi un tādējādi kopošanās par vienu elementu. Šis kopošanās pievilka agrāki sadrupušo pasaulu drupu un putekļu padebešus, milzīgus akmeņu blāķus, varbūt veselus granīta kalnus pie sevis, kuŗi ar briesmīgu ātrumu nogāzās no simtiem tūkstošiem jūdžu lieliem augstumiem. Kā caur kalēja spēcīgu kalšanu dzelzs top karsta, pat sarkani-kvēlojoša, tā toreiz caur vielu pievilksanos un minētam vielu kopojumam ar milzīgu ātrumu tuvojošos pasaulu drupu centripetālspekku izcēlās arvien karstāka temperatūra, kuŗa pēdīgi kļuva tik liela, ka spēja visus metālus un akmeņus izkausēt kā vasku. Lielais šķidrās virums veidojās, kā katrs šķidr, brīvi-lidojošs ķermenis, viskārtīgākajā matemātiskajā formā: pieņem lodes izskatu, kuŗa vai nu caur no sāniem, iz augšas telpām arvien klātpiekrītošo ķermeņu grūdieniem, vai caur pašas chaotiskās materijas pirmatnējo rotācijas kustību, sāk it dzīvi griezties ap savu asi. (Šo asi varam domāties vienīgi matemātisku.) Šī lielā bumba ir tapusi balti kvēlojoša: gaisma ir cēlusies. Jaunas drupas tiek arvien pievilktas, bumbas lielums un temperatūra arvien vairāk pieaug, un pēc ilgiem gadiem šī agrāki šķidrā lode ir tapusi par kvēlojošu gāzes bumbu: saule ir izcēlusies! Tomēr šī debess ķēniņiene vēl nav spējīga palikt šajā stāvoklī, viņai bija vēl jāzūd, lai tā reiz taptu par mūsu tagadējo gaismas māti. Līdz ar vispārējo smagumu vai vielu pievilksanas spēku, centripetālspekku, gāzes bumbā parādās, caur smagumam pretēju siltumu pabalstīts, centrifugālspekks, caur kuŗa iespaidu šī miglas saule, pret ēkvātoru milzīgi ātri griezdamās, polos saplok; gāzes bumba pieņem papriekšu oranžu (apfelsīna), tad linzas veidu, no kuŗas ap ēkvātoru nošķiras josta, kuŗa patstāvīga tapusi, lido ap centrālķermeni, tomēr neilgi, jo tievākajā vietā jostai vajaga trūkt un izcēlies jaunai gāzes bumbai: no vienas, pirmās gāzes bumbas nu jau ir izcēlusies otra, kuŗa kā pavadone tekā ap lielā sauli. Domājaties šo pavadāšo sauli izcelšanos vairāk reīžu atkārtotu, un jums būs ieskats mūsu saules sistēmā, kā tā cēlās, ja vēl piedomāsiēt klāt, ka no pavadāšām saulēm var atšķirties atkal citas, daudz mazākas, kuŗas atkal šīs pavada.

Tādējādi no chaosa izcēlās labi nokārtots gāzu veidīgu saulu pulks, izcēlās mūsu saule un ap viņu tekošā zeme un tās mēness. Tagadējais nedzīvi-aukstais, tumšais mēness, mūsu tumšā zeme, viņi arī ir saules daļas, kuŗas arī reiz lidoja caur pasaules telpām kā spīdošas zvaigznes un izsūtīja savu gaismu daudz tālāk, kā tagad, kur viņas vispasaulei ir daudzniecīgākas, kā zemei smilšu graudiņš. Bet kāds nu bija mūsu gāzu saulu vēlākais liktenis? Viņām tālāk lidojot ap galveno vai centrālsauli caur pasaules telpām, kuŗu (bezgalīgo pasaules telpu) temperatūra tiek rēķināta ap 273° Celzija, viņas arvien vairāk pazaudēja no siltuma, caur ko uz viņām radās melni plankumi, līdzīgi mūsu saules melnajiem plankumiem (Sonnenflecken), kas nav nekas cits, kā tumšas, atdzisušas vietas. Gaismas spēkam mazinājoties, mūsu zeme pieņēma sarkanās zvaigznes izskatu. Šī atdzišana arvien turpinājās, tumšie plankumi, atdzisušas vietas arvien vairāk pierodas klāt, līdz kamēr gaisma pavisam izdziest; zeme top par tumšu, mazu planētu, kam izcēlusies cieta garoza. Tālāk atdziestot, šī garoza, kuŗa zemi ieslēdz kā akmens bruņās, savelkas arvien vairāk kopā un ar milzīgu stiprumu saspiež šķidro kodolu, tā kā garozai ir jātrūkst pušu. Kvēlojošais, vārošais akmeņu šķidrums plūst caur garozas pārlauztām vietām ārā, atdziest, rada pirmos kalnus un ielejas. Atkal paiet daudz miljonu gadu, un akmeņainās bruņas tagad ir tapušas tik cietas un aukstas, ka no sutainās atmosfēras, kuŗa ir sakrājusies ap bijušo sauli, ūdens var nokrist lietūs veidā uz zemi; nu izceļas vāroši ezeri un jūras, kuŗi lieliskā ātrumā izgarojot, arvien vairāk atdzisina zemes garozu, kamēr pēdīgi pirmā organiskā dzīvība spēj rasties un pastāvēt. Kailās vienmuļīgās klintīs sāk pušķoties ar brīnišķīgiem, savādiem stādiem. Ūdens, gaiss, zeme tiek apdzīvota no visādām dzīvām būtnēm, līdz beidzot parādās šīs planētas vispilnīgākais radījums un valdnieks, cilvēks! Tā dzima mūsu zeme, mūsu pasaule.

Gaisma un dzīvība valda tagad pasaulē. Vismazākā stādīnā, baktērijā vai cilvēka krūtīs pukst pārdroši dzīvība; dabas māte pilnām rokām izdala dzīvības spēku. No kurienes tas gan ceļas? Burbuļojošais strauts, putojošie viļņi, maigās vēsmas, stādi, kustoņi, mēs — cilvēki, tie visi visi ir saules bērni, ne tikai tāpēc, ka mēs visi uz zemes, kuŗa **no saules cēlās**, dzīvojam un pūlamies, bet tāpēc, ka **viss spēks mums rodas no saules sta-**

riem. Stādi un kustoņi var augt un dzīvot tikai gaismā un caur gaismu, mūsu barība, kuŗu mēs ņemam no stādu un kustoņu valsts, nav nekas cits, kā saistīta saules gaisma; tāpat akmeņu ogles, kuŗas sadegot dzen mašīnas un lokomotīves, ir tūkstošiem gadu vecs saules enerģijas kaps, iz kuŗa atkal paceļas vecais spēks. «Visi spēki uz zemes, visas dzīvības parādības (dzīvības veidi) ir vienas un tās pašas debess melodijas modulācijas,» saka pētnieks Tindals (Tyndall).

Un tomēr, tiklab mums, saules bērniem, kā arī mūsu zemei, kuŗa reiz saule bijusi, būs reiz jāiznīkst, jo «viss, kas ceļas, pelna, ka tas izputētu.» Jau Zaratustra Avestā, apustulis Pēteris, grieķu filozofs Hērakleits, romiešu dzejnieki un filozofi Lukrēcijs, Vergīlijs, Ovīdijs, jā, pat ziemeļnieku (skandināviešu) mitoloģija runā par «Ragnarek» («Ragnarok»), t. i. pasaules degšanu, māca un stāsta, ka pasaule reiz iešot bojā caur uguni.

«Edā» (Edda) — islandiešu mitoloģiskā dzejā — Vāla pravieta sekošu galu pasaulei:

«Visām būtēm ir jāatstāj savas vietas,
Saule top melna, zeme sliksť jūras dzelmē,
Lejup no debess krīt mirdzošās zvaigznes,
Augšup tumsībā vilņo karstajie tvaiki,
Slāpstošais karstumsť dzīvības avotu izlok.»

No Ganges līdz fjordiem (Norvēģijā), no Grieķijas krastiem līdz Baltijas jūrai, cilvēks nojauš, ka katrā ziņā pasaulei vajaga reiz bojā iet.

Kad gan šī briesmīgā pasaules bojā eja varētu notikt? Mateja evaņģelijā stāv rakstīts: «Gluži kā zibens uzliesmo no sava sākuma līdz beigām, tā aties Cilvēka dēls...» «Driz pēc bēdīgajiem laikiem saule un mēnesis aptumšosies, zvaigznes kritīs no debess un debess spēki sāks kustēties...» «Patiesi daži še stāv, kuŗi nāves nebaudīs, iekams tie neredzēs Cilvēka dēlu nākam viņa valstībā.»

Pēc tamlīdzīgiem pravietojumiem, pēc ļaunžu domām pasaulei vajadzēja bojā iet pirmajā gadu simtenī pēc Kristus nāves, t. i. dažiem, ku-

ri Kristu bija redzējuši, to vēl vajadzēja piedzīvot. Gan parādījās visādas zīmes un brīnumi: komētas, aptumšošanās, zvaigžņu krišanas, asins lietus, zemes trīces, bads, mēris, Jeruzālemes izpostīšana, viltīgi pravieši, Vezuva briesmīgie izvīrumi (79. g. p. Kr.); varbūt nekad nav tik daudz briesmu, neželību, katastrofu vienā un tai pašā laikā atgadījies, kā 60.—70. gados pēc Kristus, — visas zīmes, kuŗas Jānis savā parādīšanas grāmatā pravieto, kā pasaules bojā ejas priekšteces, notika, bet pasaules gals nenāca.

Nu sāka evaņģeliju citādi iztulkot. — Pasaules galam vajadzēja nākt līdz ar vecās romiešu valsts beigām. Sv. Gregors raksta 573. g. par drīzi gaidāmo pasaules galu. Tomēr gadu simtenis pēc gādusimtena pagāja, un pasaule vēl arvien negāja bojā. Te rakstu izskaidrotāju gars piekērās pie 1000. gada, tā kā vairākas kristīgas ticības sektes ticēja, ka kristīgā draudze 1000 gadus pastāvēšot, atsaukdami uz Jāņa parādīšanas grāmatu, kur rakstīts: «Un kad tūkstoš gadi būs pagājuši, tiks sātāns izlaists no sava cietuma...

Un tad būs jauna debess un jauna zeme.» (Jāņa parād. gr. 20, 7).

Un tiešām 10. gadu simtena beigās un 11. gadu simtena sākumā bija savādi tumši laiki: no 960.—1060. gadam nāves eņģelis bija izplētis savus spārnus pār pasauli; mēris trakoja pa visu Eiropu; «svētā uguns» plosījās, — tā bija briesmīga slimība, kuŗa saēda locekļus, tā kā tie nokrita. Uznāca arī bads. No 73 gadiem (987.—1060. g.) 40 gadus trakoja bads un slimības. Vilki atstāja mežus — un apdraudēja cilvēku dzīvības. Ungaru uzbrukumi atgādināja Atillas laikus. Trīs gadus no vietas lija lietus, tā kā nevarēja ne sēt, ne plaut. Kāds mūks Glabers raksta: «Bagātie noliesēja un tapa bāli, nabagie grauza koku saknes. Spēcīgākie notvēra vājākos uz ceļa, tos nokāva, izcepa un apēda.» Vai tās nevarēja uzskatīt par skaidrām zīmēm, ka pasaulei drīz jāiet bojā?

Beidzot pienāca 1000. gada 25. marts, kuŗā pēc pravietojuumiem, visai radībai vajadzēja bojā iet. Kristīgie lielās bailēs sabēga baznīcās, lai pie Krustā sistā kājām sagaidītu pasaules galu. Tomēr pasaulei gals nenāca!

Vai pravieši tik nebija vīlušies? Jēzus bija 33 gadus vecs, kad to piesita krustā. Vai tik 1000 gadu valstībai nevajadzēja sākties 1033. gadā? — Taisni atgadījās, ka 29. jūnijā 1033. gadā saule pavisam aptumšojās. «Debess spideklī pieņēma safrana krāsu; ļaudis izskatījās bāli kā liķi; visus pārņēma izbailes; visi sagatavojās uz pēdīgo stundiņu.» — Tomēr pasaulei gals nenāca.

Šo pasaules bojā ejas bailu sekas bija lielisku zemes īpašumu dāvinājumi baznīcām un klosteriem. Mūks Glabers raksta: «Pēc 1000. gada iesvētītās baznīcu vietās tika jauni dieva nami uzbūvēti... Kristīgās tautas cita ar citu sacenšas, lai viena otru pārspētu baznīcas būvju daļumā un to mākslas bagātībā. Var teikt, ka visa pasaule noņēmusi savas senlaiku skrandas un uzvilkusi jaunas baltas drānas.»

Divpadesmitā gadu simtenī visām planētām vajadzēja cauri iet zvaigžņu bildei un ar to, kā likās, pasaulei bija nolemts gals. Noteiktā dienā, 15. septembrī 1186. gadā, gan debess telpās notika minētās savādības, bet uz zemes palika viss, kā bijis.

Slavēnais alķīmisks Arnolds Vilanovs (Arnoldus Villanovus) pasludināja 1325. gadam pasaules galu. Vācu astrologs Stofflers (Stoffler) noteic uz 20. februāri 1524. gadā vispārējus ūdens plūdus, tā kā visi sabēga uz kalniem, daži būvēja šķirstus, kā Noāsa laikos. Izšķīrošā diena pienāca — un saule smaidīdama lūkojās uz sausāko februāri, kāds tik vien ir bijis! bet tas nebūt netraucēja, aiz planētu konjunkcijas, 1532. un 1584. gadiem pravietot ūdens plūdus, kas atkal ļaudis ļoti baidīja. Līdz ar planētu konjunkcijām bija saules aptumšošanās, uz ko visvairāk pamatojās ticība, ka pasaule ies bojā. Kad 1654. gadā astronomi Francijā pasludināja, ka 12. augustā būšot pilnīga saules aptumšošanās, tad zemākās laužu šķiras pārņēma briesmīgas bailes. Ļaudis sagaidīja, ka zeme sākšot degt, ka nākšot vispārēji ūdens plūdi, gaiss tikšot samaitāts, isi sakot: tie sagaidīja dabas un debess visbriesmīgākos sodus. Jo tuvāku nāca diena, kur saulei vajadzēja aptumšoties, jo lielākas pieņēmas bailes: turīgie ieslēdzās labi kurinātos pagrabos, nabagie spiedās bariem, lai izsūdzētu grēkus, tā kā kāds ciema garīdznieks bijis piespiests no kanceles draudzei pasludināt, lai tā tik lieliski nedrūzmējoties, jo

saules aptumšošana esot atlikta 14 dienas vēlāk... Arī tam grēku sūdzētāji ticēja.

Vēlāk bij komētas, kuŗām parādoties, tika drīzais pasaules gals sagaidīts. Tās modināja pastāvīgas bailes, tā kā uz tām pat šava. Vēl pagājušā gadu simtenī Bernuili (Bernouilli) nezināja par komētām citādi, kā sekoši runāt: «Ja arī komētu serde nav redzamā dieva dusmu zīme, tad to aste tā ir visādā ziņā!» Ko tas palīdzēja, ka pret šo uztraukumu tika sarakstītas veselas bibliotēkas? 29. oktobrī 1832. gadā Bīla (Biel) komētai vajadzēja aizkert zemes ceļu, un vai tad zemei atkal nedraudēja briesmas? Atsaucās uz Laplāsu, kuŗš reiz bija teicis, ka «zeme sadursies ar kādu komētu, caur ko jūra izkāps iz savas vecās vietas, zeme trīcēs un cilvēki un kustoņi lielā vairumā ies bojā.» Vai cilvēcei nebija atkal jāšūdz grēki un jāsatayojas uz nāvi? Tomēr pasaulei gals atkal nenāca. Komēta, — ja drīkst tā izteikties — asti vēdinādama aizķēra gan zemes ceļu, bet ne zemi pašu, kādas 20.000.000 (20 milj.) jūdzes no zemes tāļu, un aizgāja. Par spīti tam visam 1857. gadā atkal sāka ticēt, ka komēta, kas 300 gadus atpakaļ, ķeizara Kārļa laikā bija redzama, 13. jūnijā no jauna parādīšoties. Daudzi tam ticēja, un Parīzē radās vairāk grēku sūdzētāju nekā bija parasts. Kāds jauns pravietojums atiecās uz 1872. gadu. Un kad 27. novembrī 1872. gadā no Bīla komētas uz zemi nokrita kādi 40.000 meteōru, tad nebija atkal mazums tādu, kuŗi baidījās no bojā ejas.

Bet kā ir ar mums? Kāds jauns pravietis Falbs pasaules galu bija noteicis uz 13. decembrī 1899. gadā, kad kādai komētai saduroties ar zemi notikšot katastrofa. Un «lūk, cik mēs tāļu esam attīstībā uz priekšu tikuši»: arī mēs drebējām tāpat, kā tie viņos tumšajos, māņticīgajos laikos, šo pravietošanu dzirdēdami! Tūkstoši un atkal tūkstoši baiļojās un domāja ar briesmām par to stundu, kur būs jāšķīras no jaukās zemes! Nu, arī 1899. gada 13. decembrī vis nenāca pasaules gals, bet lija tikai stīprs zvaigžņu lietus, kuŗš lidzinājās zvaigžņu krišanai, kādu mēs redzam skaidrās rudens vai ziemas naktīs, kad no zvaigžņu šķidrauta piepeši nostiepas sudrabaina zvaigznīte, krīt vēl viena, un vēl viena... kas pēc vecām māņu teikām pasludina, ka kaut kur kāda dvēsele atstāj miesas, kas modina cerības uz citu, jaunu dzīvi.

Vēl cits kāds pravietis, «apskaidrotais» abāts Šarbonels (Charbonell), kuŗš pamatodamies uz saviem «asprātīgiem» Jāņa parādīšanas grāmatas pētījumiem, noteica 1909. gadu kā laiku, kur pasau-

lei gals. Viņš zināja pat pateikt, kas pa tam notiks: 1896. gadā tiks žīdi atgriezti pie kristīgās ticības, 1896. vai 1898. gadā tikšot Jeruzāleme atsvabināta.

Turpretī pēc kāda cita pravieša Vincenca — kuŗš dzīvoja ap 1491. gadu — vārdiem, pasaulei vēl ilgi jāgaida, kamēr tā galu nems: pēc viņa rēķina pasaulei vēl pastāvēšot tik daudz gadu, cik Dāvida dziesmām esot pantu, proti: 2537!

Jā, bet nu cien. lasītāji, jūs jautāsiet: «Kad tad īsti būs pasaulei gals?» Lai uz jautājumu varētu zinātniski atbildēt, mums atkal ir jāievēro, kādu lomu saule un viņas gaisma spēlē attiecībā uz zemi un tās dzīvo radību. Tas tiešām bija saules stars, kas pirmatnējam zvērcilvēkam lika pacelties augšup; tas bija saules stars, kuŗš cilvēkam lika runāt pirmos vārdus, tas bija saules stars, kuŗš cilvēkam dāvināja debešķīgo dzirksteli — prātu. Saules stari ir tie, kas mums dod dzīves spēkus un priekus. Aiz šādas pat atziņas Sīrijas tautas pielūdza sauli kā dievu Bēlu, ēģiptieši kā dievu Ra, Irana kalnāja apdzīvotāji kā dievu Mitras un sengrieķi kā Hēliju (Helios). Tak kā katra dievekļa, kuŗu cilvēka roka vai prāts ir darījis, mūžs ir laicīgs, tā arī saules dievs nenesīs mūžīgi gaismu un dzīvību, tāpat kā uguns krāsnī nevar mūžīgi degt un sildīt. Saules karstums, salīdzinot viņu ar mūsu zemes temperatūru, ir gan lielisks, apmēram 6.000—10.000 grādi pēc Celzija, tomēr, lai neaizmirst, ka saule vienā sekundē atdod pasaules telpām tik pat daudz, cik tām (siltuma) dod, sadegdams vienā sekundē 12.000 biljonu tonnu liels ogļu krājums. Ja arī šis milzīgais siltuma zaudējums tiktu atjaunots, vai saule tomēr varētu izsūtīt un gaismu dot mūžīgi? Patiesība ir, ka saule gadu simteņiem paejot top neskaidrāka, melnie plankumi uz tās top arvien lielāki, no kā ir jāslēdz, ka saules ķermenis, izstarodams milzīgi daudz siltuma, pamazām atdziest, un tādos pat apstākļos paliekot, reiz pavisam atdzisis, taps auksts kā mūsu zeme. Šī saules un viņas sistēmas nāve varētu nākt pēc kādiem 10—17.000.000 g. Tomēr ne tik vien saule ar savu atdzišanu varētu būt par iemeslu dzīvības iznīkšanai uz zemes, arī zeme pati slēpj sevī nāves dīgļus. Kā saule, tā arī zeme izstaro pasaules telpās siltumu un caur to arvien vairāk atdziest. Šīs cietās zemes cēloņi, kuŗi mazo sauli reiz iekala akmeņu bruņās, gādā par to, ka zeme pavisam atdzistu un sastingtu. Kā pirms neizmērojamiem

laikiem ar zemes virspuses atdzišanu ūdeņradis un skābeklis savienojās par garajiem, no kuriem radās tekošs ūdens, tā pēc miljoniem gadiem zemes virspuse būs uzņēmusi visu ūdeni sevī. Nemitoši ūdens spiežas zemes dziļumos, kur tas ar minerāliem ķīmiski savienojas, un caur ko reiz jūras, ezeri un upes pavisam izzudīs. Arī gaiss aiz tā paša iemesla pārvērtīsies. Dziļā senatnē zemes virsū auga milzīgi koki, piņu stādi, un mūsu zeme bija daudz bagātāka ar ogļskābi un ūdeni. Ar minerāļu izgaišanu, kas pabalsta skābekļa un ogļskābes uzņemšanu no gaisa, mūsu atmosfaira kādreiz uzrādīs citādas sastāvdaļas nekā tagad. Viņai arvien mazāk paliks skābekļa, ogļskābes un ūdens, aiz kāda iemesla visām dzīvajām būtēm, kuŗas bez skābekļa nevar iztikt, būs jāiznīkst.

Ja nu augšā pievestās mūsu planētas-zemes pārvēršanos un saules atdzišanu saņemam kopā, tad jāatzīst, ka visām dzīvām radībām ir reiz bojā jāiet vai nu aukstuma vai bada dēļ... Kā katrs cilvēks, par sevi ņemot, izdzīvojas dažādos attīstības laikmetos: no nevainīgā bērna izaug dzīvības pilnais jauneklis, kuŗš briest par spēcīgu vīru, sasniegdams savas spējas augstāko pakāpi, lai atkal kāptu lejup kā sirmgalvis, tuvotos bērna redzes aplokam un vispēdīgi, nespēcīgs būdams, nomirtu. — tāds pat liktenis valda pār visu cilvēci: viena cilvēka dzīves aina līdzinās visas cilvēces dzīves aintai.

No tagadējā stāvokļa cilvēce pacelsies vēl augstāki, sasniegs savus ziedu laikus, kur mūsu gars, mūsu dvēsele tiks pie pilnās saskaņas: ideāli tad būs tas augstākais cilvēka īpašums, cilvēka vara pār dabu būs sasniegusi visaugstāko pakāpi, viss, kas labs un augsts tagad paslēpies cilvēka krūšu labirintā, tad nāks gaismā, cieņā un pilnā darbībā. — tik daudz apdziedātais zelta laikmets reiz nāks un padarīs cilvēci bez visa zelta laimīgu.

Pēc tam cilvēcei iesāksies sirmgalves laikmets. Tā kā siltums un gaisma arvien vairāk mazināsies, ūdens izzudīs, un atmosfaira pārgrozīsies, tad veģetācija taps arvien krāplaināka, vājāka. Ziedu laiku uzturas cīņa, kuŗa cilvēces ziedu laikā bija tapusi gluži neievērojama un samērā ar citu cilvēces laikmetu cīņu visniecīgākā, atkal pieņemsies spēkā, fiziskais darbs būs atkal galvenais faktors maizes un dzīves līdzekļu iemantošanā, caur ko gars top palaists, nevingrināts — tas vairs nekā garīgi ievērojama nespēs darīt. Pēc daudz tūkstošiem gadiem eņģeļam līdzīgais cilvēks būs atkal tapis dabas cilvēks, kuŗš līdzināsies tagadējam eskimosam, senā pagātnē

alās dzīvojošam trogloditam, kuŗš saldams un badu ciedams ir pavādījis savu mūžu, — līdz beidzot dzelžainie vispasaules likumi cilvēkam atraus pēdējos dzīvības uzturas līdzekļus, kur tad tas aiz bada un aukstuma sastindzis nobeigsies. Tikai bijušo milzu pilsetu drupas, uz debesīm paceļošies torņi un pieminekļi, izsusējuši kanāļi un vareni tilti klusi stāstīs apzvaigžņotām debesīm par bijušo cilvēci. Tad visa zemes greznība, vara un lielums būs pārvērties pelnos un putekļos.

Visi gara darbi, zinātne, māksla, tas viss, kā priekšā cilvēka dvēsele reiz pazemojās, kas miljonus iepriecināja, tas viss būs nozudis! Viss, kas no putekļiem dzemdēts, atkal būs palicis par putekļiem.

Bet vai nu jau ir pasaulei gals, kad pēdējais cilvēks ir pēdējo elpu vilcis? Kad spīdošā saule neredzēta, it kā bez gaismas, spokaini peldēs pa pasaules telpām? Kad tagad apdzīvotā zeme, savu izdēdējušo, veco seju par velti pret sauli griezīs? Vai saule un zeme, neapdzīvotas, mūžīgi staigās savu ceļu pa pasaules telpām? Nē! Pareģone Vāla pravieta mitoloģiskajā dzejā «Edā» («Edda») pēc pasaules bojā ejas tās jaunu atdzimšanu sekoši:

«Tad pacelsies zeme pa otru reizi
Iz jūras dibena, zaļojot ziedos;
Plūdi izzūd zem lidošā ērgļa,
Kuŗš pie krasta klintīm zivis sev ķer...
Tad sarodas mirdzošos laukos dievi,
Lai tiesātu vareno pasaules sagrūdēju...
Nesēti tīrumi sāks zaļot,
Viss ļaunums tapis labāks,
— Vālas dieviem pa prātam.»

Nomirušās saules, zemes, mēneša — planētu līķi, viņi līdzinās kuģiniekiem, kuŗi pa jūru maldās bez kā sasniegtu ostu.» — Mūžība nav nāvei, bet dzīvībai. Viss var būt, ka sastingušās planētas un saule caur aukstumu pamazām sabirzīs, sadrups un sakritīs vienā čupā, kuŗa kā komēta, pasaules telpās izmesta, tāļu no citām saulū sistēmām, ar kādu citu komētu sadursies, no kā tad varētu uzdzigt jauna pasaule, kuŗa atkal jems to pašu attīstības gaitu, kuŗu mēs pie mūsu pasaules redzējām; vai varbūt, ka planētu līķu atliekas, caur pārgrozījumiem, atstātu vecos ceļus un sadurtos ar savu citreizējo sauli, ar kuŗu savienotos, savienotos tāļāk ar citām, dzīvām vai nomirušām pasaulēm, no kuŗu drupām tad reiz uzzeltu jauna pasaule.

Mūsu pasaules gals ir citas jaunas pasaules sākums, tāpat kā mūsu pasaules sākums bija citas, izirstošas pasaules gals.

Jau nogrima tūkstoš debesis, zemes —
 Atpakaļ dziļajā tumsas klēpī,
 Un nekur atomos, drupās nepaliek
 Zīmes, kuŗas par viņām liecinātu.
 Tā arī mūsējā zemes bumba
 Sadrups līdz ar vispasaul's zvaigznēm,
 Lai no jauna kā jauna dzimtu no sevis,
 Lai saules un planētas tecētu straumēm
 Līdz ar dzīvajām sāpju būtēm
 Jauno debesu mūžīgās telpās.

Drošāki un augstāki par ērgli paceļas mūsu domas. Ātrākas un varenākas kā visi spēki ir mūsu idejas. Viņas uzceļ tiltur starp mūžību un bezgalību. «Bezgalība, kas tevi mēros? Tev pasaules, dienas un cilvēki ir acumirkļi.»

Lai gan mēs ar fantazijas spārniem skrejām pa neaprobežotiem laikiem un telpām un tos ar prātu aptveram, — vienas lietas mēs nevarām saprast: no kurienes ir viss tas cēlies? Kāpēc šī mūžīgā pamiņa starp dzīvību un nāvi, nāvi un dzīvību? Un kā citreiz Zaratustra, Platōns, Augustīns, tā arī mēs jautājam: «Kāpēc šī nemitošā dzimšana un nīkšana?»

Prātam nav citas atbildes, kā:

«Bezgalībai nav vārda „kāpēc“!
 Viņa ir tā, kas tā ir: griezošais
 Mūžīgs būtības rats, indivīds,
 Kuŗa mēraukla iraid tikai viņš pats.»

Cilvēka dvēsele, neapmierināta, piekususi, sabaidīta no ledainās pagājības, nogriežas no šiem jautājumiem, raugās uz mūsu zemes ziedošiem brīnumiem, kuŗi dzīvības pilni gaismā mirdz. Cik niecīgs tad parādās mūsu «Ēs», mūsu griba un spēja, kad mēs salīdzināmies ar vispasauli!.. Jautājoši, pētoši un ar cerību mēs paceļam acis uz zvaigznēm, kuŗu klusošā varenība pat tādiem gara milžiem, kā Kepleram, Ņūtonam un Kantam ļauj izsaukties: «Metafizika ir, — ir kāds Dievs!» Jā, šī zvaigžņu pilnā bezgalība ir tā, kas mums māca pazemību un aprobežotību, kuŗa modina mūsos

godbijību pret to augsto visvaru, kuŗa pasaules telpās valda un rada:

«Lūk, tur tu redzi pasaulu vareno būvi,
Kuŗa aizņem sev gaisus un elementus,
Kuŗa visaugstākam prātam ir zīmējusies,
Bez gala, bez sākuma, izplūstot visur.
Kas pa saules iekšieni strādā,
Ārpus kas tai spulgo uz gaismas laukiem,
Tas viss ir Dievs, tad Dievs ir nēsaprotams —
Cilvēka garam, kuŗš tik laicību sajēdz.»

«Divas lietas,» saka Kants, «saceļ manī arvien jo lielāku izbri-
nu, jo vairāk es tās uzlūkoju:

Zvaigžņotā debess virs manis
Un morāliskais likums iekš manis.»

Kants kā dabas pētnieks

Bez kosmogonijas Kants ir sarakstījis veselu rindu dabas zinātnisku darbu, kuŗi nevien stāv uz tā laika zinātņu augstuma, bet kuŗos Kants ne vienā vien zinātnes nozarē lauzis un rādījis jaunus ceļus.

Berlīnes zinātņu akadēmija bija izolijusi godalgu par labāko atbildi uz jautājumu: «**vai zemes griešanās ap savu asi no pat sākuma notikusi kāda pārgrozība** un ja notikusi, tad, kā par to var pārliecināties?» («*Untersuchung der Frage, ob die Erde in ihrer Umdrehung um die Axe einige Veränderungen seit den ersten Zeiten ihres Ursprungs erlitten habe, und woraus man sich ihrer versichern könne?*»)

Kants uz to atbildēja, ka pārgrozība ir notikusi gan. Saules un mēneša pievilkšanas spēkam pateicoties izceļas jūras plūdi un atplūdi (paisums un bēgums), kas traucē, lai gan ļoti mazā mērā, zemes griešanos ap savu asi. Zemes griešanās ap savu asi paliek lēnāka un dienas garākas. Pēc Kanta aprēķina viņa laikmetā gads, samērā ar gadu 2000 gadus atpakaļ, pagarinājies jau par $8\frac{1}{2}$ stundām. Divi slaveni matemātiķi — Delonē un Adams, aprēķinājuši, ka mūsu laiku diena, salīdzinot ar Hiparcha laikmeta dienu (ap 150 g. p. Kr.), esot par 0,012 sekundēm garāka. —

Zemes griešanās ap savu asi tā tad ir palēninājusies.

Kants bija pirmais, kas jūras plūdus un atplūdus jeb paisumā un bēgumā ieraudzīja zemes griešanās palēnināšanās cēloni. —

Rakstā «Vai zeme novecojas» («*Ob die Erde veralte?*») Kants iztīrīja toreizējos ieskatus par zemes novecošanos un atrod, ka tie nav pietiekoši dibināti.

Kants pats nenoliedz, ka zeme nenovecotos. Kas cēlies — iet bojā. Zemes virsa, pateicoties dažādiem iespaidiem, top līdzēnāka. Varbūt, ka viņa tiks tā izmieksēta, ka tā cilvēkiem vairs nebūs apdzīvojama. Ar laiku zemei jāatgriežas saulē.

no kuŗas tā cēlusies. Bet zeme arī var pēkšņi iet bojā, saduroties ar komētām vai notiekot briesmīgiem lavas izverdumiem.

Lisabonas zemes trīce tolaik uztrauca visus. Griezās pie Kanta no malu malām, lai viņš apskatītu Lisabonas zemes trīci un viņas cēloņus. Lisabonas zemes trīcē bija gājušas bojā 60.000 cilvēku dzīvības. Kants par šo zemes trīci, kuŗa 1. nov. 1755. g. izpostīja Lisabonu, sarakstīja trīs apcerējumus. Kants par Lisabonas zemes trīces cēloņiem uzskatīja zemes iekšienes vulkānisko darbību. —

Kanta ieskati par zemes trīču un vulkānisma cēloņiem pēc būtības ir pareizi, skatoties pat no mūslaiku zinātņu viedokļa.

Kanta priekšlasījumi par fizisko ģeogrāfiju bija ļoti iecienīti un ļābi apmeklēti. Viņu klausījās pat ievērojami valstsvīri. Kants savās lekcijās par fizisko ģeogrāfiju tiešām, kā redzams, sniedza daudz ko jauna. Viņš visur gāja patstāvīgus ceļus un mina kritiskas tekas.

Savās «Jaunajās piezīmēs pie vēju teorijas izskaidrošanas» («Neue Anmerkungen zur Erläuterung der Theorie der Winde») 1756. g. Kants atkal **pirmais** atrada un izskaidroja vēju griešanās likumu. Vispārējās vēju teorijas atslēga nu bija rokā. Zemes gaisa jūŗa sastāv no dažādām gaisa kārtām, kuŗas stāv mierā, kad tās vienādā augstumā un vienlīdz smagas. Bet tiklīdz līdzsvars traucēts, iesākas kustības — vēji. Traucētā gaisa līdzsvara cēloņi ir temperatūras dažādība. Mazāk sasilušais un smagākais gaiss plūst tai vietā, no kurienes siltākais un vieglākais gaiss augstāk pacēlies un pamazinājis gaisa spiedienu. Pastāvīga temperatūras diference rada pastāvīgus, periodiskus vējus. Pastāvīgi vēji ir piem. pasāta vēji.

Ka jūŗmalās dienu mēdz pūst jūŗas vējš, ceļas no tam, ka dienu zeme un tai tuvējās gaisa kārtas stiprāk sasilušas. Naktī tas otrādi.

Uz ziemeļa puslodes ziemā mēdz pūst ziemeļa vēji, jo dienvidus puslode tad siltāka, pavasaros iestājas dienvidus vēji, jo nu saules stari stiprāk silda ziemeļa puslodes mēreno joslu. —

Zemei ap savu asi griežoties, griežas no rietumiem uz austrumiem arī gaisa jūŗa. Saprotams, ka tās gaisa strāvas, kuŗas no ziemeļiem dodas uz dienvidiem un no dienvidiem uz ziemeļiem nu no kopējās gaisa jūŗas kustības — pateicoties zemes griešanās iespaidam — tiek nogrieztas no sava uzsāktā ceļa: ziemeļa vējš, nogriezdamies uz austrumu pusi, beidzot top par ziemeļaustruma vēju un dienvidus vējš, nogriezdamies uz rietumu pusi, paliek par dienvidrietumu vēju. —

zinājis lietas īsto patiesību, tvēra pēc spalvas un šarakstīja kodīgo satīru «Garurēģa sapņi, izskaidroti ar metafizikas sapņiem» («Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik, 1766. g.»).

Jau virsraksts rāda, kādu stāvokli Kants ieņem. — Kants šai rakstā izrēķinās kā ar garurēģiem, tā ar metafiziskiem murgotājiem. Svēdenborgs un tā laika dogmatiskās filozofijas reprezentants Krišjānis Volfs Kanta acīs nu ir uz vienāda stāvokļa. Vienādi. Murgotāji.

Kants kā filozofs

Filozofijas reformācijas darbs iesākās. Ar 1770. gadā klajā lai-
sto darbu «Sajūtu un gara pasaules forma un principi» (De mundis
sensibilis atque intelligibilis forma et principiis) Kants filozofijas re-
formācijas ēkai lika pirmo stūra akmeni, ar kuŗu sākās kriticismš.

Piesūtīdams vienu eksemplāru no šī darba matēmatikim Lam-
bertam, Kants raksta: «Jau kādu gadu es loloju cerību,
ka esmu ieguvis ideju, kuŗa manī nekad negro-
zīsies, bet gan, zināms, paplašināsies, un kuŗa
man dos iespēju ar kādas gluži drošas un vie-
glas mērauklas palīdzību pārbaudīt un izšķirt
visus metafiziskus jautājumus, cik tālu tie
izšķirami.» —

Savās vēstulēs Hercam Kants raksta, ka viņš ieņēmis galvā
plānu pamatīgāki izstrādāt savu habilitācijas rakstu. Vēlāk tas rak-
sta, ka viņš strādādot pie kāda darba par «sajūtu un prāta robežām».
«Es jautāju pats sev», saka Kants, «uz ko dibinās mūsu priekšstatu
(Vorstellung) sakari ar priekšmetiem.» 1772. g. 21. februārī Kants
jau Hercam priecīgi ziņoja, ka pēc mēnešiem trim iznākšot viņa
«tīrā prāta kritika», bet triju mēnešu vietā pagāja deviņi gadi. Un
tomēr Kants pie pasāktā darba neapnicis arvien cītīgi strādāja.
Beidzot 1781. g. iznāca (Rīgā, pie Johanna Fridriha Hartknocha)
Kanta galvenais darbs «**Tīrā prāta kritika**» («Kritik der rein-
nen Vernunft»), kuŗš filozofijas vēsturē iezīmē jaunu laik-
metu.

«Tīrā prāta kritika» ir viens no visgrūtākiem, bet arī
visdziļākiem filozofiskiem darbiem. —

«Ar pilnu tiesību», saka angļu filozofs Fr. Bēkons, «pa-
tiesību sauc par laika meitu.» Un pēc parunas: kas grib meitu, tam
jāturās ar māti. Tāpēc katras īstas filozofijas saturs ir viņas laika
gara kvintesence. — Kants uz sava kriticismā svariem izvēra un
pārvērtēja visas filozofiskās vērtības un tās, kuŗas viņam par vie-
glām neizrādījās, uzņēma un savienoja savā transcendentā-
lajā filozofijā.

Kanta laikā valdīja divas galvenās filozofiskās strāvas: racionālisms, kura pēdējais galvenais priekšstāvis bija Krišjānis Volfs (Christian Wolff), un empīrisms, kurš beidzot bija izvērties Dāvīda Jūma (Hume) skepticismā.

Racionālisms bija tāda priekškantiska filozofiska strāva, kas priekšmetu reālos sakarus un attiecības identificēja ar loģiskiem, pārāk mazu svaru piešķīra novērojumiem, eksperimentiem, visu raudzīja dibināt vai vienīgi uz prāta slēdzieniem, uz kuŗu pamatiem cēla metafiziskas sistēmas, kuŗās izšķaidroja un pierādīja tik pārdabiskas un cilvēka prāta robežas pārsniedzošas lietas, kā dvēseli, tās nemirstību, Dievu, Dieva esamību u. v. c. Cilvēka prāta spējai nebija nekādu robežu.

Empīristi turpretim atkal bija pārliecināti, ka vienīgi iekšējā un ārējā pieredzē, novējumos, eksperimentā un indukcijā meklējami mūsu atziņas pamati.

Bet vispārīgi un nepieciešami spriedumi nav vairs pavisam iespējami, ja visu dibina tik uz pieredzes un eksperimentiem, kuŗu pēdējo skaits arvien aprobežots. Mēs piem. redzam, ka kādai zināmai parādībai A arvien seko B, cik mēs to novērojam, bet **vai tas tā būs arvien, itin visur un visos laikos**, tā mums uz pieredzes, novērojumu un eksperimentu pamata vien nav tiesība spriest. Dāvīds Jūms (Hume) tāpēc nāca pie atziņas, ka pat cēlonības likums ir nedrošs un apšaubāms. Pār drošu zinātni Jūms uzskatīja tikai matemātiku, dabas zinātnes varot konstatēt un aprakstīt tikai faktus. Visa fizika un astronomija tā tad nebūtu vairs nekādas istas zinātnes. Matēmātiku Dāvīds Jūms arī tikai tāpēc turēja par drošu, ka viņš līdzīgi racionālistiem matēmātikas aksiomas nepareizi uzskatīja par analitiskiem spriedumiem.

Bet 18. gadu simtenī, kur dabas zinātnes un astronomija jau bija aizsniegušas samērā augstu attīstības pakāpi, kur Ņūtons jau bija atklājis gravitācijas likumu, Lavuasjē izdarījis savus ievērojamos atradumus, atsvabinājis ķīmiju no alķīmijas, un kur ar lielāko noteiktību varēja aprēķināt un iepriekš pateikt

astronomiskas parādības, tur tāds skepticisms vairs nebija iespējams. Tāpat arī nebija iespējami metafiziski spriedelējumi par dvēseli, Dievu, nemirstību. Šī nesaskaņa ar visu toreizējo laika garu bija izlīdzināma. Un Kants to izdarīja. Viņš deva racionālismam, kas racionālismam pienācās, empīrismam, kas empīrismam, skepticismam, kas skepticismam, ar vārdu, ikvienam, kas tam pienācās, bet arī ne vairāk. Kants nodibināja jaunu atziņas teoriju.

Kanta «Tīrā prāta kritikas» pamatjautājums skan: Kā atziņa iespējama? — Iekams izpēta kādas lietas iespējamību, jāzina — vai šī lieta pati jēl maz ir un kas viņa ir. Tāpēc jautājums: «kā atziņa iespējama?» — sadalās trijos: 1) **Kas ir atziņa?** 2) **Vai atziņa ir faktiski?** 3) **Kā šis fakts iespējams?** —

Ikvienu atziņu nu ir spriedums vai tāds divu priekšstatu savienojums, kur viens tiek izsacīts no otra.

Bet ne kurš katrs spriedums jau ir atziņa. Neviens tādus spriedumus, kas paši par sevi saprotami, neturēs par nezin kādām zinātniskām atziņām.

Priekšstatus sprieduma veidā savienojot, iespējami divējādi veidi: abi priekšstati ir vai nu vienādi, vai savādi, viens ir jau otrā iekšā (predikāts subjektā), vai arī ne. Tādus spriedumus nu, kur tas, kas no kāda jēdziena tiek izteikts, jau viņā kā tādā iekšā, nosauc par analitiskiem un tādus, kur ar to, kas izteikts, pienes pie jēdziena satura ko jaunu klāt, par sintētiskiem spriedumiem.

Spriedums «ķermenis ieņem savu daļu telpas» tāpēc ir analītisks, jo ķermeņa jēdziens ar to nebūt netiek paplašināts. Ķermeņa jēdziens bez izplatījuma īpašības pavisam nav domājams. Tāpat analītisks spriedums arī ir: zelts ir dzeltāns metāls.

Bet kad saka: «ķermenis ir smags», tad tas vairs nav analītisks, bet sintētisks spriedums, jo jēdziens «smags» nav atrodams jēdzienā «ķermenis», to sadalot.

Analītiski spriedumi, redzams, nepaplašina, bet tikai noskaidro mūsu atziņu un zināšanas. Mūsu atziņu un zināšanas paplašina tikai

sintētiski spriedumi. Bet arī ne katrs sintētisks spriedums jau nez' kāda atziņa.

Ja divu savādu priekšstatu savienojums, kā piem. spriedumā «A ir B» tas apgalvots, tikai nejaušs, noder tikai priekš viena, vai otra individa, tad tādām spriedumam trūkst nepieciešamības un vispārības rakstūra, ko prasa katrs zinātnisks ieskats. Tāpēc ikvienam īstam atziņas spriedumam vajaga būt nevien sintētiskam, bet arī tādām, kas nepieciešami jāatzīst ikkuram vienmēr un visur.

Novērojumi, eksperimenti u. t. t. nav vēl droša ķīla, ka novēroto parādību sakars būs visur un arvien tāds pats. Parādībai A seko B, mēs to varam nezin cik reiz novērot, bet ka tas arvien būs tā, to mēs uz novērojumu un piedzīvojumu pamata droši zināt nevaram. Šādus sintētiskus spriedumus nu, **kuŗiem trūkst vispār noderības spēka un kuŗos predikāta sinteze, savienošana ar subjektu izdarīta uz novērojumu, piedzīvojumu, eksperimentu pamata, Kants nosauc par spriedumiem a posteriori.**

Tādus sintētiskus spriedumus turpretīm, kas **neatkarīgi no pieredzes** un no jebkuŗiem katriem novērojumiem, piedzīvojumiem, eksperimentiem, Kants nosauc par sintētiskiem spriedumiem a priori.

Analitiskie spriedumi, redzams, visi ir spriedumi a priori, bet analitiskie spriedumi tikai paskaidro un ne paplašina mūsu atziņu un zināšanas.

Īsta, patiesa atziņa, kuŗai jābūt **nepieciešamai** un vispārīgai, tāpēc pastāvēs «sintētiskos spriedumos a priori».

Šāda, lūk, ir atbilde uz pirmo jautājumu: «Kas ir atziņa?» —

Bet nu ceļas tālāk jautājums: vai tāda atziņa jeb sintētiski spriedumi a priori jel pavisam ir? —

Kants uz to atbild, ka ir gan, un par tādiem Kants uzskata visus tos spriedumus, no kuŗiem sastāv tīrā matēmatika un tās vispārējie, nepieciešamie likumi. Un taisni kāda sprieduma **vispārīgumu** un **ikvienam atzīstamo stingro nepieciešamību** Kants uzskatīja kā galveno pazīmi, ka spriedums ir a priori, iztek no prāta un atziņas pamatiem, kamēr **vi-**

siem spriedumiem a posteriori, kas smelti no pieredzes un piedzīvojumiem, pēc Kanta tikai **relatīva** un nekad **ne absolūtā vērtība**.

Tik tiešām, ka pastāv tīrā matēmatika, izsakās Kants, ir iespējami arī sintētiski spriedumi a priori. —

Ģeometrijā kāds pamatteikums skan: «Taisna līnija ir īsākais ceļš starp diviem punktiem». Stādīsim to tikai sev labi priekšā un tūliņ redzēsim, ka citādi tas nemaz un nekur nevar būt. Spriedums arī ir sintētisks. Šis ģeometrijas pamatlikums tā tad ir «sintētisks spriedums a priori». Nemsim kādu paraugu no aritmētikas: $7+5=12$. Nav pavisam domājams, ka abu skaitļu summa jēl kad un jēb kur varētu būt citāda, nekā 12. Spriedums tā tad a priori vai vienkārši apriors.

Bet vai tas analītisks vai sintētisks? $7+5$, teikuma subjekts, saka: saskaiti abus skaitļus. Predikāts 12 saka, ka viņi saskaitīti. Subjekts ir uzdevums, predikāts — izrēķinājums. Jēdziens uzdevums nesatura jēdzienu izrēķinājums. $7+5=12$ tā tad ir apriors sintētisks spriedums. —

Kāds fizikas pamatlikums skan, ka ikvienai pārgrozībai dabā ir savs cēlonis, ka viena parādība nepieciešami seko otrai. Acīm redzams, ka tas ir sintētisks spriedums a priori. Un a priori sintētiski spriedumi arī ir metafizikā. — Konstatējis aprioru sintētisku spriedumu esamību, Kants jautā: «kā sintētiski spriedumi a priori iespējami?» Vispirms, kā apriori sintētiski spriedumi iespējami matēmatikā un tad, kā tie iespējami dabas zinātnēs? Bet kā metafizikā iespējami apriori sintētiski spriedumi? — tā Kants nejautā, bet gan, vai tādi apriori spriedumi patiešām metafizikā iespējami, t. i. vai pati metafizika **kā zinātne** jēl pavisam ir iespējama? — Kā iespējami apriori sintētiskie spriedumi matēmatikā, t. i. kā iespējama matēmatika, Kants rāda «Tīrās prāta kritikas» pirmā nodaļā — «transcendentālajā aristētikā», kā Kants apzīmē zinātni par juteklības principiem a priori. Kants, kā te varētu pieminēt, arī savu pētīšanas metodi nosauc par transcendentālu un sa-

prot zem tās visu, kas attiecas uz aprioritāti, tāpat visus noteikumus, kas aprioru atziņu dara iespējamu.

Vārdu «transcendentāls» nereti sajauc ar «transcendents», lai gan zem pēdējā Kants saprot pavisam ko citu, proti to, kas pārsniedz mūsu atziņas spēju robežas. —

Matēmātikai darišanas ar laiku un telpu. Kas nu ir laiks un telpa?

Viņi pēc Kanta nav aposteriori, empīriski jēdzieni, nav arī vispārēji priekšstati, t. i. jēdzieni, bet nepieciešamas, tīras intuīcijas (Anschauungen, англядныя представлєнія) a priori.

Laiks un telpa tā tad mūsu atziņas aprioras formas, kas pieredzi un atziņu tikai vēl īsti dara iespējamās.

Mēs varam iedomāties, ka nav pasaules ar visām tās parādībām, bet ka nebūtu laika un telpas, tā sev priekšā stādīties nevaram. Pat kurlmēmiem vēl skaidra laika apziņa un akliem telpas noģida. Bez laika un telpas nav parādību maiņas, nav ār pasaules un novērojumu.

Laiks ir mūžīgs un attiecas uz laikiem kā vesels pret tā daļām. Telpa ir bezgalīga un ietver sevī visas telpas.

Laiks un telpa nešķirami saistīti ar atzīstošu subjektu, kā jau tā intuīcijas a priori.

Uz telpas aprioritāti dibinās ģeometrijas un uz laika — aritmētisko spriedumu iespējamība.

Tā kā laiks un telpa mūsu atziņas formas, intuīcijas a priori, tad arī viss, ko mēs viņās, t. i. laikā un telpā, priekšā stādāmies, ir tikai mūsu priekšstati, parādības (fainomeni) un ne lietas par sevi vai lietas sevī (noumeni).

«Tīrās prāta kritikas» transcendentālajā analitikā Kants rāda, kā dabas zinātnēs iespējami a priori sintētiski spriedumi.

Tādi spriedumi par dabu, t. i. dabas zinātnes pēc Kanta iespējamās tikai tad, ja mūsu sapratnei (Verstand, разумокъ) iespēja taisīt dažus spriedumus un līdz ar to viņus tanī pat laikā rakstīt dabai priekšā kā likumus.

Domāšanas formas nu pēc Kanta ir 12 kategorijas vai sapratnes pamatjēdzieni, kā kauzālitate, negācija, iespējamība, nepieciešamība, tiešamība, vienība u. c. — Ka-

tēgoriju lietošana var būt tikai immanenta, t. i. laikā un telpā. Viņas attiecināmas tā tad tikai uz parādībām (fainomeniem — phainomena), kas mūsu apziņā. Saprātne tā tad likumus raksta dabai priekšā. Atzīstošais subjekts un atziņas objekts cieši viens ar otru saistīti. Nav objekta bez subjekta un subjekta bez objekta. Viss telpā un laikā mainās un pārgrozās laika straumē, kā neirstoša klints tikai stāv noslēpumainais, apzinīgais Es, kas, atzīdams visu maiņu dabā, zinādams, ka arī viņš pats līdzī mainās, tomēr sajūt un pārliecinājies, ka viņš tas pats vakar, kas šodien. Atzinēja Es identitāte dabas maiņā brīnišķa. Viņā arī visas atzīšanas un novērošanas pamats. Pašapziņa, apziņa, ka es biju, esmu, būšu, ir visas atziņas izejas punkts. Kā saule centrā nu liek planētām lidot ap to riņķī, tā Es stāv laika straumē un raksta dabai priekšā likumus. — Kanta transcendentālās filozofijas gars saka: «tempora mutantur, nos perduramus in illis» (laiki grozās, bet mēs viņos paliekam tie paši). Un tomēr, suverēnais Es, pateicoties apriorajām atziņas formām, laikam, telpai, katēgorijām, nevar itin nekā atzīt ārpus telpas un laika. Viņš laikā un telpā atzīst tikai parādības un ne lietas par sevi vai lietas sevi (noumenus).

Suverenā Es atziņas spējai noteiktas robežas, kuras nevar pārkāpt. — Katēgorijas uz lietām par sevi vai lietām sevi attiecināt un lietas pazīt varētu tikai tad, ja sapratne (Verstand) ar katēgoriju palīdzību viņas spētu radīt un piespiest padoties saviem aprioriem sintētiskiem noteikumiem. Bet cilvēka saprasme spējīga ar katēgoriju palīdzību tikai intuīcijas objektīvēt, bet ne radīt lietas par sevi vai lietas sevi. Cilvēka saprasmei tad vajadzētu būt intuīvai jeb intelektuālai intuīcijai, jo jārada būtu priekšmeti ar visu materiju. Metafizikai, kā zinātnei ar to dots nāves spēriens.

Bet, kā tad metafizika kā zinātne bija tik ilgi pastāvējusi? «Tīrās prāta kritikas» transcendentālajā dialektikā Kants aprāda šo iespējamību un sagrauj metafiziku. —

«Visa mūsu atzišana,» saka Kants, «sākas no pieredzes, iet uz saprasmī un beidzas pie prāta (Vernunft), par kuru mums nekā augstāka vairs nav.» Prāts plašākā nozīmē ir visu mūsu atziņas spēju kopība, **mūsu spēja zināt vispāri**, šaurākā nozīmē prāta slēdzienu, principu spēja. — Prāts atziņā, cenzdamies panākt augstāku vienību, iet tālāk par sapratnes atziņu, kurai vilktas robežas, un tā tiekdamiem pretim nenoteiktam, pilnīgai vienībai, absolutam, top transcendentis, t. i. pārsniedz cilvēka atziņas spējas robežas.

Tā prāts (Vernunft) tiek pie trim transcendentām idejām: dvēseles, pasaules un dievības idejām. Viņas attiecinot uz priekšmetiem ārpus telpas un laika, un dzenoties tos pierādīt par **esošiem**, reāliem, kā to darīja dogmātiskā metafizika, velti tik notērē laiku un sapinas maldu slēdzienos un pretrunās. —

Kants nu stājās pie metafiziskā Augeja stalla tīrīšanas un atsevišķi pēc kārtas visos pamatos kritizēja mācību par dvēseli, kuru tai laikā sauca par racionālo psiholoģiju, pasaules ideju, kā visu parādību kopību vai racionālo kosmoloģiju un dievības ideju vai racionālo teoloģiju.

Racionālajā psiholoģijā tolaik mācīja, ka dvēsele ir substance, immateriāla, vienkārša, intelektuāla personība, nemirstīga.

Kants pierādīja, ka visi šie spriedumi par dvēseli panākti uz paralogismu — nepareizu slēdzienu pamata.

Racionālajā kosmoloģijā prāts sapinas antinomijās, t. i. pilnīgi pretējos un vienādi pierādāmos apgalvojumos. Varot vienlīdz pierādīt:

1) Pasaulei ir sākums un tā aprobežota telpā. Pasaulei nav sākuma un tā neaprobežota telpā. 2) Visas lietas pasaulē sastāv no vienkāršām, nedalāmām daļiņām, no vienkāršām substancēm. Viss

salikts un dalāms līdz bezgalībai un nav nekā vairs tālāk nedalāma. 3) Lai pasaulē izskaidrotu visas parādības, tad nepieciešami, ka bez cēlonības (kauzālītātes) likuma vēl valdītu cēlonība (kauzālītāte) caur brīvību. Pasaulē brīvības nav; viss notiek tikai pēc dabas likumiem. 4) Pasaule ar visiem saviem faktiem pierāda, ka visādāziņā ir kāda būte, vai nu kā pasaules daļa, vai kā tās cēlonis. Nav nekur tādas nepieciešamas būtes, ne pasaulē (kā tās daļa), ne arī ārpus pasaules, kā tās cēlonis (kauzālītāte).

Pirmās divās antinomijās pretruna izzūd tādējādi, ka Kants abus pretējos spriedumus izskaidro par nepareiziem, jo abas antinomijas dibinoties uz neīstiem pamatiem, uz telpas, laika un katēgoriju reālītāti, kur telpa un laiks ir tikai mūsu intuīcijas a priori, un katēgorijas attiecināmas tikai uz parādībām, kuŗas novērošanai pieejamas.

Pēdējās divās antinomijās turpretim Kants visus pretējos spriedumus atrod par pareiziem un izšķir antinomijās pretrunu tā, kā to tezēm jau varot būt taisnība, attiecoties uz lietām par sevi vai noumeniem, bet antitezēm atkal taisnība, attiecoties uz parādībām (fainomeniem). Redzamajā, t. i. parādību pasaulē tā tad viss notiktu pēc stingriem dabas likumiem un viņā, neredzamā — noumenu pasaulē ārpus laika un telpas varētu valdīt cēlonība (kauzālītāte) caur brīvību, t. i. brīvība.

Racionālajā teoloģijā Dievu mēģināja pierādīt trijādiem galveniem pierādījumiem. **Ontoloģiskais Dieva esamības pierādījums skan: Var iedomāties visreālāko, vispilnīgāko būti tādu, kas ir visspēcīga, visu zinātāja, visur klātesoša, t. i. Dievu.**

No idejas, redzams, slēdzams uz viņas reālītāti. Šo Dieva esamības pierādījumu jau uzstādīja viduslaikos Kenterberijas archibīskaps Anselms (1033.—1109. g.). Anselma slava taisni dibinās uz viņa Dieva esamības pierādījuma mēģinājumiem un uz viņa darbu «Cur Deus homo»? t. i., kāpēc Dievs cilvēks tapis, kuŗā pēdējā darbā viņš attīsta christoloģisko satisfikācijas teōriju.

Anselmam ir divi Dieva esamības pierādījumi: vienu viņš attīsta savā darbā «Monologium» un otru savā «Proslogium». Savā darbā «Monologium» viņš iziet no platōniskā reālisma. Ir lietas, kuŗu īpašības ir: patiesība, mīlestība, lielums, esamība u. t. t. At-

sevišķām būtēm šīs īpašības arvien ir tik relatīvā nozīmē un viss relatīvais liek slēgt uz ko absolūtu. Tā tad ir patiesība kā tāda vai patiesība par sevi vai sevī, labs kā tāds, liels kā tāds, esamība kā tāda un visu šo ūniversāliju (sugas jēdzienu, ideju) kopjēdziens, jēdziens, kurā «viņas visas ietilpst un kurš viņas visas aptver», un šis augstākais jēdziens, šī augstākā ideja ir — Dievs. No relatīvā, redzams, slēdz uz absolūto. Viss relatīvais, tā apgalvo, aizrāda uz ko absolūtu, viss atkarīgais uz ko absolūti neatkarīgu, uz ko absolūti esošu, absolūti pilnīgu, uz «ens perfectissimum», kuŗa esence sevī ieslēdz arī eksistenci. Tas ir Dievs.

Bet pat, ja mēs līdz ar Platōnu un Anselmu ūniversālijām, vispārējiem sugas jēdzieniem (šiem Platōna hipostazētiem, objektīvētiem sugas jēdzieniem, idejām) atstātum reālītāti, tad viņu augstākais kopjēdziens — dievības jēdziens — vēl arvien ir tāļu no personīgā Dieva jēdziena un nav ar to identificējams (nav viens un tas pats). Viņš pat runā pretī tādai «platōniskai-anselmiskai» Dieva esamības idejai, jo pēc viņu būtības Platōna idejas ir atsevišķas, pašas par sevi eksistējošas būtības (*αὐτὸ καθ' αὐτὸ*, per se ipsum),

Ontoloģiskais Dieva esamības pierādījums, kuŗu Anselms attīsta savā darbā «Proslogium» ir mēģinājums Dieva esamību pierādīt no dievības jēdziena kā tāda. Zem jēdziena Dievs Anselms saprot visaugstāko, vislielāko, visvarenāko, visgudrāko, kas tikai kā tāds var tikt domāts. Šo Dievu, saka Anselms, ikviens iedomājas kā tādu būti, par ko nekā augstāka, lielāka, varenāka vairs domāt nevar (*quo maius cogitari nequit*). Dievu iedomājamies kā vispilnīgāko būti (*ens perfectissimum*). Ja nu šī augstākā un pilnīgākā būte eksistētu tikai kā jēdziens, kā apziņas satura elements, būtu tā tad tikai intelektā (*in solo intellectu foret*) un līdz ar to reizē neeksistētu arī īstenībā, tad varētu iedomāties vēl kādu pilnīgāku būti (*id, quod tale sit etiam in re*), kuŗai būtu ne tik vien intelektuāla, jēdzieniska, bet arī metafiziska reālītāte, un šai pēdējā nozīmē viņa tad būtu pilnīgāka par vispilnīgāki domāto Dieva būti.

Savā darbā «Proslogium» (Uzruna) Anselms izraugās pēc Augustina («Confessiones») parauga savam Dieva esamības pierādījumam, Dieva uzrunas formu. Viņš saka: Mēs ticam, ka Tu kaut kas esi, par ko lielāks nekā vairs domāts tikt nevar («*Et quidem credimus, Te esse aliquid, quod nihil maius cogitari possit*»). «Un patiesi tas, par ko lielāks nekā vairs nevar tikt domāts, nevar atrasties tik intelektā vien» («*Et certe id, quo maius cogitari ne-*

quit, non potest esse in intellectu solo»). Savu ontoloģisko Dieva esamības pierādījumu Anselms beidz sekošiem vārdiem: «Tā tad ir patiesība, ka ir kaut kas, par ko lielāku nekā vairs iedomāties nevar un ka tas, kā neeksistējošs nemaz nevar tikt domāts un tas esi Tu, Kungs, mūsu Dievs» («Sic ergo vere est aliquid, quo maius cogitari non potest, ut nec cogitari possit non esse: et hoc es tu, Domine Deus noster»). Slavenos Anselma ontoloģiskos Dieva esamības pierādījumus var saņemt kopā un izteikt sekošos vārdos: Dievs ir tas, lielāka par ko nekā nevar iedomāt. Ja nu Dievs būtu tik intelektā, tad varētu vēl ko lielāku domāt, nekā to, par ko vairs lielāks nekā vairs nevar tikt domāts («Deus est id, quo maius cogitari nequit. Si Deus esset in intellectu solo, eo, quo maius cogitari nequit, maius cogitari posset»), proti, tas pats Dievs kā ne tik vien intelektā, bet arī īstenībā esošs, kas sevī saturētu pretrunu — *contradictio in adjecto* — tā tad būtu nepareizs.

Anselma laikā jau mūks Gaunilo (anonimi) aizrādīja, ka, ja Anselmam taisnība, tad jau tā visu ko — arī pilnīgākās salas eksistenci varētu pierādīt (tā Gaunilo savā «*Liber pro insipiente*»).

Anselma ontoloģiskā Dieva esamības pierādījuma kļūda īstenībā vis nebija tā, ko viņam Gaunilo un pēc tā vēl daudz citi pārmeta, ka Anselms cogitare (domāt) identificējis ar «esse in intellectu» (atrsties intelektā), jo abi izteiksmes veidi nozīmē vienu un to pašu, bet, kā Kants to pierādījis, iekš tā, ka Anselms «esse in re» (atrsties īstenībā) uzlūko un tur par ko lielāku, nekā «esse in intellectu» (atrsties intelektā), tā kā abi ir uz mata tik pat lieli un Dievs īstenībā (in re) nav ne par matu lielāks, kā Dievs idejā (in intellectu), tāpat kā persona spoguļa priekšā ir visos sīkumos tā pati, kurās attēlu spogulis rāda vai lietojot Kanta piemēru: simts dalderi īstenībā ir tikpat liela summa, kā simts dalderi idejā, tikai vienreiz vienā gadījumā viņi esot patiesi, un otrā nē.

Iedomātai «visreālākai būtei» vēl tāpēc nevajaga būt īstenībā. Var iedomāties visādas fantastiskas būtes, kādu nemaz nav.

Otrais ir **kosmoloģiskais Dieva esamības pierādījums**. Ja kas pastāv, tad nepieciešami jābūt arī kādai būtei kā tā cēlonim; absolūti nepieciešama ir tikai tāda būte, kas ir tā visreālākā un vispilnīgākā.

Šis pierādījums, redzams, atbalstās uz pirmo. Jau Aristotelis runā par «*τό πρώτον κινδον*» (to prōtūn kinūn) — visa pirmiekustinātāju, kurš ir kā visas kustības, tā arī universa kārtības cēlonis.

Kā pirmiekustinātāju Aristotēlis Dievu domā, kas chaosu, pirmmateriju iekustinājis, devis pasaulei iespēju izcēties un attīstīties. Pēc savas būtības Aristotēļa Dievs ir tīrā enerģija, immateriāls (nematerisks), mūžīgs, domāšanas domāšana (*νόησις νοήσεως* — noēsis noēseos).

Tur nu tūlīn var jautāt, kas tad šo pirmo iekustinātāju pašu iekustināja, no kā un kāpēc tas pats izcēlās un ja tas būtu cēlies caur kādu citu, agrāku būti, no kā tad šī agrākā būtu cēlusies. Redzams, ka ar jautājumiem še netiek galā. **Kosmoloģiskā pierādījumā no vienkārša cēloņa dabā slēdz uz pasaules absolūtu pirmcēloni**, tālāk pieņem, ka šis absolūtais pirmcēlonis — Dievs u. t. t.

Kants apgāž arī kosmoloģisko Dieva esamības pierādījumu un pierāda viņa neiespējamību.

Trešais ir fiziko-teleoģiskais Dieva esamības pierādījums. Visur dabā redzama attīstība, nepilnīgākās formas dzīvnieku un stādu valstī ar laiku izzūd un to vietā iestājas pilnīgākas. Arī cilvēku vēsture un antropoloģija māca, ka cilvēki pamazām no neattīstītiem, asinskāriģiem mežonjiem, kas domā tik uz savu labumu, attīstās tikumības ziņā, ierašas paliek mīkstākas, vārdu sakot, dabā visur nomanāms kāds augstāks mērķis, jāpieņem tāpēc, ka nepieciešami vajadzīgs saprātīgs, inteliģents pasaules cēlonis, t. i. Dievs. Kants apgāž arī šo Dieva esamības pierādījumu.

Dieva esamība tā tad zinātniski pierādāma nav, bet viņa pēc Kanta arī nav zinātniski apgājama. Cilvēks var izzināt tikai to, kas laikā un telpā, atzīt lietu parādības, ne lietas par sevi vai sevī. Viņš spēj atzīt tikai fainomenus (parādības), bet ne noumenus (lietas par sevi).

Atziņa un griba — Intellectus et Voluntas — ir divas pilnīgi savādas funkcijas, savienotas vienā subjektā, kurš, kā atzīstošs Es cenšas izpētīt lietu parādības un to cēloņus un kā griboša būte ķeras pie pasaules attīstības riteņa, mēģina uz to darīt iespaidu, rauga panākt savus mērķus un nodomus.

Ar «Tīrā prāta kritiku» vien Kants savu filozofijas reformācijas darbu vēl nebija pilnīgi veicis. Viņš tāpēc sarakstīja arī «Praktiskā prāta kritiku» («Kritik der praktischen Vernunft»), kuŗa iznāca 1788. g. Rīgā pie Johanna Fridricha Hartknocha.

Kā «Tīrā prāta kritikā» Kants vaicā: «kas ir atziņa» un «kā atziņa iespējama», tā «Praktiskā prāta kritikā»: «kas ir morāle» un «kā morāle iespējama?»

Kā «tīrais prāts» ar savām atziņas formām, laiku, telpu, katēgorijām raksta dabai priekšā likumus, tā arī «tīrais praktiskais prāts» pats dod formālus morāles likumus, kas jāizpilda vienīgi aiz cienības pret šiem likumiem kā tādiem.

Kants ētiku atsvabināja no eudaimonisma, pierādīja, ka morālisks mūžam nevar būt neviens darbs, ja tas darīts cerībā uz šādu vai tādu atmaksu, vienalga, kaut arī uz atmaksu debesīs.

Līdz Kantam ētika arī bija heteronoma, t. i. cilvēks dzīvoja pēc svešiem, citu dotiem ētiskiem likumiem, kuŗi skanēja: Tev būs darīt to un to.

Kants, turpretim, rādīja, ka tā ir maldība, ka morāliski nevar būt akli sekot citu pavēlēm, bet ka īstenībā ikvienam pašam jāatrod un sev jādod ētiskie likumi, jāattīsta augstākais ētiskais princips un tas jāizpilda vienīgi aiz cienības pret šo augsto tīkumības likumu.

Ir tāds tīkumības likums, tāda formula, kuŗā izteicas visa tīkumība.

Kants rādīja, **kāds** šis praktiskā prāta augstākais morāles likums. Viņš skan: «Dzīvo vienīgi pēc tā likuma, no kuŗa tu varētu vēlēt, ka tas tiktu pacelts par likumu visām sapratīgām būtēm.»

Šis ir tā sauktais Kanta «katēgoriskais imperatīvs».

Pavēle, ja nebūtu nekādas iespējas to izpildīt, zaudētu nozīmi. Ja nav gribas brīvības, ja viss notiek pēc negrozāmiem likumiem, ko tad līdzētu «katēgoriskais imperatīvs?» Kants tā-

pēc noteic: «**Tu vari, jo tev būs!**» (Du kannst, denn du sollst). Kants atsauc gribas brīvību. Bet pasaulē visur valda cēlonības likums. Kants pats saka, ja būtu pilnīgi pazīstams cilvēka empīriskais raksturs, un zināmi visi to iespaidojošie apstākļi, tad cilvēka izturēšanos varētu tāpat jau iepriekš nosacīt, kā saules un mēneša aptumšošanas.

Cilvēka empīriskais raksturs pēc Kanta tāpēc nebrīvs, bet brīvs esot tā sauktais intelligiblais raksturs un empīriskais raksturs esot taču tikai intelligiblā rakstura parādība. —

Tikumībai ar svētlaimību vajadzētu būt tādā pat attiecīgā sakarā, kā cēlonim ar tā sekām.

Bet tikumība un svētlaimība pasaulē ir nesaņakā. Kants tāpēc arī atsauc dvēseles nemirstību un dievību, kas lai **viņā pasaulē** pilnīgi saskaņotu tikumību ar svētlaimību. —

Heinrichs Heine par Kanta «Praktiskā prāta kritiku» ironiski izsacījās, ka tā sarakstīta Kanta sulainim Lampem.

Kaut «Praktiskā prāta kritikā» arī daudz kas atmetams un pārļabojams, bet Kanta katēgoriskais imperatīvs un tā augstā, dziļā morāles mācība tās pamatos paliks. —

Savā darbā «Reliģija prāta robežās (Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, 1793.) Kants rāda, ka morāli **nedrīkst dibināt uz reliģijas, jo tad bailes un cerība tiktu padarītas par dziņu uz tikumisku darbību.** Darbs, kas darīts aiz bailēm vai cerībā uz atmaksu debesīs, nav morālisks, pat ja tas pats par sevi būtu labs. Raudzīt gūt Dieva labpatiku ar reliģiskām cēremonijām, baznīcas nosacījumu izpildīšanu, ja tie nesaņakātu ar tikumības likumiem, nav nekas cits, kā elka dievība.

Dogmai tikai tik daudzvērtības, cik tai morālisks satura. — Trīsvienības dogma pilnīgi lieka: ir gluži vienaldzīgi, vai mēs godājam dievībā trīs vai desmit personas. Prāts lai augstākais dogmu un priekšrakstu iztulkotājs un izšķirējs! **Ista reliģiska pārlicība pastāv mūsu pienākumu, kā Dieva pavēļu atziņā.** —

«Tikumu metafizikā» («Metaphysik der Sitten in zwei Theilen», 1803. g.) apskatīti dažādi pienākumi, kādi cilvēkam pret sevi, citiem u. t. t. Visiem tikumības priekšrakstiem jātiek atvasinātiem no kategoriskā imperatīva. Ikviens cilvēka pienākums dzīvot pēc šī augstā morāles likuma.

Cilvēka cienīgums sargājams. Savu tiesību nebūs ļaut mīt kājām. Būs būt taisnīgam un patiesīgam.

Nekad nerunāt nepatiesību! Meli aizskar cilvēkā cilvēcību. Bērni audzinot jāpieradina pie patiesības. **Meli ir visa ļaunuma iesākums.** Meli Kanta acīs tā aizskāra un aptraipīja cilvēkā cilvēcību, ka Kants sacīja, ka arī «aiz cilvēku mīlestības» nebūšot melot, pat tad nē, ja ar to izglābtu draugu no drošas nāves, jo esot labāki, ka viens cilvēks miesīgi nomirst, nekā iznīkst otra tikumisks cienīgums. «Līdzjūtības patoloģija» morālē ir bezvērtīga.

Kanta «praktiskās filozofijas» pamatprincips ir autonomija vai brīvība. Viņa arī sabiedrības mērķis. — Brīvība ir ikviens cilvēka neatņemams piederums. Cilvēkam kā tādām jau brīvība un neatņemama tiesība viņu izlietot, dodot sev pašam morāles likumus un dzīvot pēc šiem paša dotiem likumiem. Cilvēkam jābūt taisnam arī pret citiem. «**Ētiskā likuma nesēja,**» saka Kants, «**jāierauga nevien ierocis, bet katrreiz arī mērķis.**»

Valstī visam jādibinās uz taisnības principu. Kārtība valstī jānodibina pēc tikumiska prāta principiem. Augstākais tikumības princips nu ir brīvība. **Cilvēku vēsture ir brīvības vēsture. Valstī jāvalda neaprobežotai domu un vārdu brīvībai. Kā iekšējā likumdošanā, tā valsts ārējā politikā jāizšķir tikai tautas gribai.** Pie likumdošanas jāņem visiem dalība. Labākā valsts forma ir republikāniskā. Kaņi novēršami. Nodibināmas republikānisku valsts savienības, kuŗas kopēji ieceltu kādu augstāku obligatorisku šķirēju tiesu, kuŗa galīgi izspriestu savstarpējus strīdus jautājumus tautu un valsts starpā.

Aistētika

«Spriešanas spējas kritikā» («Kritik der Urtheilskraft», kuŗa iznāca 1790. g. Berlīnē un Liepājā), ar kuŗu Kants īsti nobeidz savu lielo kritisko darbību, viņš dziļdomīgi un asprātīgi apskata aistētiku.

«Tīrā prāta kritikā» Kants izpētīja teōrētiskās atziņas spēju un noteica šīs spējas robežas. Viņas darbības lauks ir daba, kuŗas parādības (fainomeni) ir padoti kauzālitātei. «Praktiskā prāta kritikā» Kants rādīja, ka vienīgi cilvēka griba nav padota šai kauzālitātei, bet ka viņa ir brīva vai autonoma un pat raksta vai dod sev savus likumus.

Dziļa plaisa šķir dabas kauzālitāti un brīvību vai empīrisko un intelligiblo pasauli. «Spriešanas spējas kritikā» nu Kants lūko šo plaisu, šo dziļo aizu izlīdzināt, radīt vienojošu saiti starp empīrisko un intelligiblo pasauli, starp dabas kauzālitāti un brīvību.

Saiti, kas vieno parādību pasauli ar tikumisko ideju pasauli, Kants beidzot atrod dabas uztverē no mērķpiemēribas (der teleologischen Zweckmässigkeit) viedokļa skatoties. Nepareizs viņam izlikās būt mēģinājums dabisko lietu, tiklab atsevišķo lietu, kā arī sugu izcelšanos izskaidrot teleoloģiski (mērķpiemēriģi). Bet tikpat nepareizs un aplams Kantam arī izlikās būt o t r s mēģinājums kauzālo dabas uztveri uzlūkot par vienīģo un augstāģo. Pilnīģa izlīdzināšanās starp šiem pretmetiem — starp kauzālo un teleoloģisko uztveri — notiek aistētiskā pasaulē: šeit viss ir reizē kauzāli un mērķpiemēriģi (zweckmässig) noteikts, šeit viss reizē ir nepieciešami un brīvi, še viss ir daba un viss ir ideja. Ģenija kā gara jēdzienā, ģenija, kuŗš līdzīgi dabi rada, Kanta filozofija sasniedz augstāģo kulminācijas punktu. Šis bija dziļākais cēlonis filozofiskās un aistētiskās dzīves iekšējai sakušanai harmoniskā vienībā, kāda doma bija ļoti auglīga. Mākslinieks rada nepieciešami kā daba, bet pie tam reizē arī brīvi. Viņš savā mākslas valstībā ir pats suverēns likumdevēģs.

Kā abās kritikās, «tīra prāta kritikā» un «praktiskā prāta kritikā», Kants atklāja un radīģa atziņas un gribas aprioros elementus, tā «spriešanas spēģas kritikā» sprieša-

nas spējas aprioros elementus. Viņas priekšmets ir dabas mērķpiemēribas jēdziens: kā aistētiskā mērķpiemēriba, tā teleoloģiskā (die teleologische Zweckmässigkeit).

Aistētiskā mērķpiemēriba, skaistuma uztvere parādās skaistuma un cildenā jēdzienos. Spriešanas spēja ir no fantāzijas un sapratnes sastādītā spēja domāt atsevišķo, kā ietilpstošu vispārējā; tā ir noteicoša, kad vispārējais ir dots; reflektējoša, kad dotam atsevišķam meklē vispārējo. Atsevišķie, vienmēr tikai empīriskie dabas likumi, tur, kur tie paliek nenoteikti no aprioriem likumiem, jāapskata tādā veidā, ka būtu pāreja starp intelligiblo un empīrisko (juteklisko) pasauli; daba jāvēro kā lauks, kur mērķi tiek uzstādīti, pamatojoties uz brīvības principa. Tā tad mērķpiemēriba, līdzīgi praktiskajām idejām, no teorētiskā prāta viedokļa ir regulatīvs princips.

Spriešanas spēja ir aistētiska, ciktālu tā ievada subjektīvo, — un teleoloģiska, ciktālu viņa ievada objektīvo mērķpiemēribu (Zweckmässigkeit).

Teleoloģisko pasaules uztvērumu prasa vispirms — blakus dabai kā universam — organismi. Viņos katra daļa ir noteikta no visuma un otrādi. Organismu izpratnei mehāniskais pasaules uztvērums nepietiek, tas tiek regulatīvi papildināts ar teleoloģisko. Intuītvai sapratnei abi parādītos apvienoti vienā principā.

Aistētiskā labpatika, ir tās jūtas, kuŗas izsauc subjektā fantāzijas un sapratnes harmoniskā kopspēle, ir tā tad tieši izjustā (ne jēdzieniskā) mērķpiemēriba. Skaistais ir kopnozīmīgā, ar interesi nesaistītā labpatika. Cildenā iespaidu atstāj vienkārši lielais. Kā jūtu būtes, pateicoties mūsu spēju aprobežotībai, mēs jūtamies atstumti, kā prāta būtes — valdzināti; jo pie cildenā fantāzija attiecas nevis uz sapratni, bet gan uz prātu, uz bezgalīgo, pārjuteklisko. Cēlā daba no tās vienkāršās skatīšanas noved pie tās bezgalības idejas. Pastāv matēmatiski un dināmiski cildenais.

Labākas Kanta aistētikas izpratnes nolūkā metīsim skatu vēsturē un apskatīsim Aristoteļa darbu «poētika» (gr. poiētikē), kuŗš uzglabājies, diemžēl, tik nepilnīgā veidā, bet pateicoties kuŗam, Aristotelis tomēr ir kļuvis par aistētikas nodibinātāju.

Aristoteļa mācība par mākslu, īpaši par traģēdiju, ir saprotama atkal tikai vērā ņemot viņa ģeniālā skolotāja Platona ieskus, kurus Aristotelis pa daļai uzņem, pa daļai būtiski apkaŗo.

Platona ideju mācībai ir dziļa aizrētiska un ētiska nozīme, v a r b ū t p a t l i e l ā k a, n e k ā m e t a f i z i s k ā z i ņ ā. Viņa ir kā radīta, lai uz viņas pamatiem nodibinātu mākslas teoriju. Bet Platons pats, pārk zemu vērtēdams juteklību, to nedarīja.

Gan Platons savas «Republikas» V. grāmatā izsakās, ka glezniecība un tēlniecība spējot sniegt priekšzīmīgus augstākā cilvēciskā skaistuma tēlus un viņš ierauga mūzikā — skaņu un dzejas mākslā — nepieciešamu izglītības līdzekli, tik tāļu, cik tāļu viņa, kā piem., himnās un enkomijās (svinīgos svētkos suminošās runās) slavē un cildina patieso, cēlo, skaisto (Rep. II, 376.; III., 403.; X, 607.).

Bet citādi tas ir ar tēlojošām mākslām, kā glezniecību, eposu un drāmu. Visas šīs mākslas ir pakārdarīšana nevis lietu paraugtēliem, idejām, bet ideju attēliem (jutekliskām atsevišķām lietām, attēliem, it kā ideju ēnām) un nevis patiesībai pašai.

Šī pakārdarīšana redzamām lietām, ko māksla sniedz, saka Platons, ir bezvērtīga. Viņa rāda ne īstenību, bet šķietamību, ēnas bildes bez reālītātes.

Galvenā tēlojošās mākslas kļūda pēc Platona ir tā, ka viņa, lai cilvēkiem patiktu, tēlo visu, kas tiem patīkams. Īpaši traģēdija un komēdija. Ar mierīgo un «saprātīgo» jūtu noskaņu attēlošanu, kurās vienīgi ir cilvēka cienīgas, pie masām nekas nav panākams, un tāpēc, lai viņām patiktu, dzejniekiem ir jātēlo kaislīgu un uzbudinātu jūtu noskaņas, vienalga, vai tās nu ir bēdīgas vai priecīgas dabas. To dara traģēdija un komēdija. Un ar to viņas cilvēkiem, pat labi noskaņotiem, labi domājošiem, nodara lielu postu.

Dzīvē sāpes un bēdas lūko savaldīt, pārvarēt, aplusināt. Bet kamēr nu tā «asaru strauņi», t. i. to, kas iekš mums ir mīksts un nespēcīgs, to, kas no savām sāpēm ne labprāt grib šķirties, bet pie viņām cieši turas un gribētu tā no visas sirds izraudāties un izvairīties līdz apnikumam, ar varu no tā attur apmierinājumu lūko panākt citā ceļā. Tādu nu sniedz traģiskie dzejnieki, rādīdami cilvēkus nelaimē un postā, lai radītu līdzcietību ar viņiem un tā varētu nogremdēties sāpju sajūtās un viņās, it kā aijāties, nodoties jūtām, par kurām citādi kaunētos.

Patiesībā ar šo traģisko līdzcietību tikai baŗo savās krūtīs grūt-sirdības nespēku un top pats nespēcīgs, par vāju, lai nelaimē, likteņa vētrās sekmīgi spētu pretimturēties un nesalūztu.

Līdzīgi tas ir ar smieklīgo. Ko dzīvē kaunētos pats darīt, par to smejas komēdijā. Ar to tik sniedz bīstamu barību tiem izlaidības dīgļiem, kas snauž ikviena cilvēka iekšienē.

Arī visas kaitīgās, ļaunās iekāres un afektus, kuriem vajadzētu tikt iznīcinātiem, vismaz tikt vājinātiem, apspiestiem, kā dzimuma tieksmei vai dzimuma mīlai, un dusmām un tamlīdzīgām lietām, traģēdija un komēdija tikai baro un stiprina, tās izrādot, un viņas ar bagātīgo mākslas kairu palīdzību iztēlojot un kairinošā gaismā nostādot, kādējādi viņas mūs padara sliktākus un nožēlojamākus cilvēkus, nekā mēs varētu un mums vajadzētu būt. (Platona Rep. X, 596.—608.)

Kas nu attiecas uz mākslu vispārī, tad Aristotelis, piesliedamies Platōnam, viņu atvasina no cilvēkā mītošās pakalģdarināšanas vai attēlošanas dziņas un no dažādiem pakalģdarināšanas paliglģdzekļiem, kuri viņam no dabas doti.

Cilvēks izšķiras no pārējām dzīvām būtēm īpaši ar to, ka viņš ir visvairāk pakalģdarinošā vai pakalģdarošā būte. Viņam ir ne tik vien prieks pakalģdarīt vai pakalģdarināt, bet viņš arī sajūt prieku, priecājas par darbiem, kas pakalģdarināti. Viņš priecājas gleznās pazģdams priekšmetu, kurš tanģis attēlots. Gleznās viņš pat labprāt redz tādus priekšmetus, kuri viņam dzģvģ ir pretģgi, kā lģķģ, daģģ dzģvģnieki u. t. t. (Aristoteļa «Poģtika» 4.).

Dziļākais prieka cģlonis redzot pakalģdarinājumus, saka Aristotelis, ir zināšanas kģre.

Pakalģdarināt vai pakalģdarģt var pa daļai veidos un krģsģs, pa daļai toņu vai skaņu ritmos un melģdģjģs, pa daļai vģrdos un runģ, vienalģa vai nesaģstģtģ vai saģstģtģ runģ, tģpat vai nu runģ vien vai arģ viņu saģstot un savģenoģot ar mģzģku.

No tģm tieksmģm vai no tģs konstitģcijas, kas cilģvģkam ir, pakalģdarģt runģ, ritmģ un mģzģkģ, ir izcģlusģs vai radusģs dģejas mģksla (Poģtika, 4.).

Dģejas mģksla ir gluģģ tģpat, kģ katra cita mģksla, pakalģdarģnģšana vai attģlošana. No tģ izcģlas daģģadas dģejas mģkslas ņķģras, kģ epopģja (varoņa dzģesma, lielģka, teksmaina, stģstoša dģēja), drģma u. t. t.

Dģejģnieks var daģģadi izturģties, daģģadģ veidģ pakalģdarģt. Viņš vai nu vienkģrģģ stģsta, vai liek tģm personģm, no kurģm viņš stģsta, pa starpģm paģģm runģt, vai arģ liek visģm personģm kopģ uzstģties. Pģrmģ gadģjumģ mums ir lirģskģ poģzģja, otrģ gadģjumģ

episkā poēzija un trešā gadījumā drāmatiskā poēzija (Arist. Poētika, c. 3.).

Drāmatisko mākslu Aristotelis stāda augstāku par episko, aiz tā iemesla, ka drāma esot pārredzamāka un ka viņā vairāk vienības, nekā eposā, kurš neesot tik viengabalains, tik koncentrēts, kā drāma. Eposā pēc patikas vairāk varot izplūst plašumā un garumā, lai gan viņš nenoliedz eposam lielākas un bagātākas dažādības pievilcības. (Arist. Poētika, c. 5. 18. 24. 26.).

Dzejnieks attēlo, rāda darbojošās personas. Viņas var būt vai nu labas vai ļaunas, labākas vai mazāk labas, vai arī kas vidējs starp labu un ļaunu (Arist. Poētika, c. 2.).

Var izvēlēties tā tad labākus vai sliktākus cilvēkus. Tāpat tas arī ir darbības ziņā. Var izvēlēties labāko, t. i. ievērojamāko un nopietnāko, vai sliktāko, t. i. neievērojamāko, smieklīgo u. t. t.

Tā rodas divējādi virzieni: poēzija, kas attēlo labāko un poēzija, kas attēlo sliktāko. Attiecībā uz drāmu tā rodas starpība starp traģēdiju un komēdiju.

Pēc tam, kad pievests, ka Homērs, cilvēkus tēlojot, rādot labākus cilvēkus, krietnākus raksturus, kā viņi patiesībā esot, viņš saka, ka cits dzejnieks viņus rādot mums līdzīgus, t. i. tādus, kādi viņi tiešām esot, cits atkal sliktākus nekā viņi esot.

Komēdija, samērā ar traģēdiju, kā saka Aristotelis, attēlo sliktāko, tomēr to attēlo tā, ka viņa pie tam rēķina vai spekulē uz skatītāja-klausītāja patiku un prieku, kā to māksla mēdz darīt, jo viņa cilvēka patikai un priekam, kas rodas vērojot un skatot pakal darināto, grib nākt palīgā un tos stiprināt un vairot.

Starp mākslas mērķiem bez viņas nozīmes audzināšanas ziņā Aristotelis vēl pieved prieku, laika kavēkli, atpūtu vai atspirdzi no nopūlēšanās.

Komēdija attēlo, rāda sliktāko, ko viņa dara smieklīguma formā vai veidā, viņa rāda ļaunu, sliktu neievainošā, nesāpinošā, nesamaitājošā formā un sniedz nekaitīgas ačgārnības, kas skatītājos nerada nekādu sāpīgu sajūtu, bet sacel tik ļautriību un līgsmību.

Traģēdija turpretim stāv labākā pusē. Viņa rāda krietnākus un cēlākus raksturus un nodomus, lielus, ievērojamus darbus.

Viņa, traģēdija, tos tēlodama un rādīdama, pie tam izturas tāpat, kā visas citas mākslas un tie mākslinieki, kuri attēlo labāko un rāda, starp citu, attēlojamās personās labāko, kas viņās ir.

Bet traģēdijai pie tam ir savas īpatnības, savādības. Viņa tēlo un rāda tādas darbības, kas rada sāpīgas sajūtas, proti, bailu un

līdzjūtības afektus. Viņa rāda krietnākās, cēlākās personas, kuŗas ar savu darbību nokļūst kļūmīgā, traģiskā stāvoklī, nelabvēlīgos, sarežģītos apstākļos vai briesmīga, ļauna likteņa varā, kas skatītājos rada izbailes vai liek tiem nodrebēt, redzot, ka varonim tuvojas nelaime, un vēlākā gaitā rada līdzcietību ar cietēju, jo sāpīgi ir redzēt labākus cilvēkus ciešam (Arist. Poētika. c. 6.).

Saprotams, ka nedrīkst tikt tēlota un rādīta gluži nepelnīta nelaime un posts. Pilnīgi nepelnītu ciešanu un posta mēs negribam redzēt, noskatīties, nolādām to, un dzejas darbs, traģēdija, kas mums tā ko rādītu, neradītu vairs nekādas patikas. Traģēdijas varonim vajaga būt pašam vainīgam vai vismaz līdzvainīgam pie sava likteņa. Viņš gan ir krietns, bet viņš ir nodarījis kādu kļūdu, aiz kāda iemesla viņš kļuvis nelaimīgs un tam jācieš (Arist. Poētika c. 6.).

Tikai tāda bēdīga traģēdija, bailes un līdzjūtību radoša darbība ir traģiska un tāpēc ir pilnīgi nevietā kļūda, ka aiz pārāk lielas līdzjūtības grib traģēdijas ar labām beigām.

Traģēdija ir nopietnas darbības attēlošana un viņai tāpēc ir darīšana ar nopietno.

Iespaidis kādu traģēdija izdara uz subjektu, ir pa daļai kā pie katra mākslas darba, prieks, līgsmība, pa daļai īpaša jūtu noskaņa, kuŗu Aristotelis apzīmē ar vārdu katharsis, kas nozīmē atsvabināšanos, atpestīšanu no sāpīgām, bēdīgām, drūmām dvēseles noskaņām. Tādējādi panāk dvēseles līdzsvaru, noskaidrošanos un nomierināšanos. Cilvēks top priecīgs, jautrs, spirts. Vārds katharsis tiek dažādi izprasts. Platons «Faidonā» katharsi saprot kā dvēseles atsvabināšanos no iekārēm.

«Traģēdija,» saka Aristotelis, «attēlo nopietnu darbību, kuŗa savā attīstības gaitā sacel bailes un līdzcietību, caur ko panāk tādu attiecīgu afektu apspiešanu un dvēseles atsvabināšanos no viņiem.»

Pēc citu vietu analogijas Aristoteļa darbos (Pol. VIII, 7) to varētu saprast šā: Traģēdija mūs ievēd iekšā veselā rindā bēdīgu notikumu un liek mums pilnā mērā izbaudīt, izjust, pārdzīvot visus bailu un līdzcietības afektus, kuŗi ar to saistīti. Traģēdija tā panāk to, ka tādi sāpīgi afekti iekš mums uz laiku norimst un mēs līdz ar to sajūtamiē viegli un brīvi, apmierināti un labi. Kā piem., pārāk priecīgie afekti vislabāk tā nomierinās, ja rodas gadījums, kur viņi var īsti izdzīvoties, izgavilēties, iztrakoties; gluži tāpat

tas arī ir ar sāpīgiem afektiem, kuŗi savilņo cilvēka dvēseli, kuŗai, kā savilņotai jūrai jāiztrakojas, kamēr iestājas miers un jūras spogulis paliek mierīgs un līdzens. Pēc plūdiem nāk atplūdi. Cilvēkam jātiek šad un tad sajūsminātam un satricinātam vai ar' viņam jāļaujas — jāliekas šad un tad sajūsmināties un satricināties, lai pēc sajūsmības un satricinājuma, pēc tam, kad viņš ar visu to pārpilnām piesātinājies, lai tad jo drošāki nāktu dvēseles uzjautrinājums un satīprinājums, kas totiesu jo vairāk vajadzīgs, jo vairāk kāds padots ciešanām.

Ja Platōns traģēdiju savā ideālvalstī necieta, tāpēc necieta, ka viņa ar savām sāpēm un ciešanām vājinot nervus, padarot cilvēkus par mīkstāulām, nervu slimiem, tad Aristotelis šai ziņā ir pretējās domās. Viņa, saprotams, dara to, ko Platōns pie viņas nosmādē. Bet viņa dod cilvēkam gadījumu «izraudāties un izvaimanāties», ļauj viņam kādu laiciņu brīvu vaļu, tādējādi viņa panāk to, ka cilvēka dvēsele atsvabinās no sāpīgiem afektiem, kļūst brīva, cilvēks priecīgs, spīrgts.

Taisni jo ilgāki un daudzkārtīgāki traģēdija liek skatīties ciešanās, totiesu vairāk viņa panāk to, ka iespaids nav pārejošs un par maz atsvabinošs no grūtsirdīgām un sāpīgām dvēseles noskaņām.

Bez aizspriedumiem Aristotelis, redzams, grib pieiet pie mākslas, apskatīt un apgaismot viņu, rādīt viņas būtību, viņas virzienus, izšķirību. Viņš grib būt taisns.

Labākie gleznotāji viņam ir tie, kuŗi to, ko viņi glezno, gan glezno līdzīgi dabai, bet tomēr to izteic un glezno skaistāki, nekā tas īstenībā ir, **labie dzejnieki** ir tie, kuŗi cilvēkus un cilvēciskas lietas netēlo slikti un sliktākus kā viņi ir, un arī ne tā, kādi tie ir, vai kā parasti viņus uzskata, bet tēlo viņus tik labi, cik labi vien to atļauj patiesība.

Aristotelis tā tad prasa reālā ideālu uztveri un tādu pat attēlošanu.

Mākslas priekšmets ir īstenība, daba, tai viņai jādara pakal, bet viņai dabai pakaldarinot tā jāideālizē, lai viņa patiesi ko labu radītu un ne tik prieka pēc, bet lai tas nāktu arī par labu tikumiskai izglītībai.

Aristoteļam ar' nav nekas pretī, ka **labāko** tēlojošā poēzija izlieto mitus, kur vieglāk esot atrodami labākie.

Poēzijas uzdevums — pēc Aristoteļa — nav vis tēlot tik vienkāršus notikumus pelēkā ikdienišķā reālā dzīvē, bet cilvēka darbību un likteņus tēlot **tā**, kā viss notiktu un atrisinātos **tā**, kā tam vajadzētu notikt un atrisināties, ja cilvēka darbība un likteņi izrietētu no viņa būtības dziļumiem un no viņa rakstura, vai ja cēloņiem pilnīgi atbilstu un sekotu sekas, nodomiem — notikumi, nopelnam — atlīdzība, noziegumam — sods, kas dzīvē tā notiek visai reti.

Dzejnieka uzdevums — pēc Aristoteļa — vis nav tēlot to, kas patiesi noticis, bet to, kas varētu notikt un kas varbūtēji vai ar nepieciešamību iespējams.

Vēsturnieks un dzejnieks neizšķiras vis viens no otra ar saistītu vai nesaistītu valodu, jo Hērodota darbu varētu salikt pantos un viņš arī pēc tam, tāpat kā iepriekš bijis, būtu vēsture, vienalga pantos vai prozā rakstīta. — Poēzija arī ir filozofiskāka un augstāk vērtējama, jo viņa tēlo vairāk vispārējo, vēsture atsevišķo.

Tā kā Aristotelis ideālizētu cilvēka darbības un likteņa tēlošanu uzlūko it kā par mākslas augstāko likumu, tad viņš ar' ritmiskai izteiksmei dod priekšroku, stāda to augstāku par nesaistīto.

Viņš ieteic poēziju vienot ar mūziku un, lai paceltu poētisko izteiksmes bagātību, lietot simbolus un metaforas.

Aristotelis prasa, ka lai katram mākslas darbam būtu sekošas īpašības: 1) pareizi ierobežota pārskatāmība; 2) pilnīgi pietiekošs lielums; 3) noslēgta pilnība; 4) stingra visa nevajadzīgā un svešādā izslēdzošā vienība; 5) kārtība un iekšējs nepieciešams sakars; 6) simmetrisks (visur ne par daudz un ne par maz dodošs) plāns un daļu iedalījums.

Tāda ir aistētikas nodibinātāja Aristoteļa mācība par mākslu. Viņa darbs «perī poiētikēs» (par poētiku) ir bijis, kā mūžīgi neizsīkstošs avots, no kura ļoti daudzi smēluši un spirdzinājušies. Arī Kants. Bet starp Kantu un Aristoteli aistētiskā ziņā pastāv dziļa plaisa. Gluži tāda pati, kā starp Kanta atziņas teoriju, ētiku, aistētiku un priekš kantiskā laikmeta atziņas teoriju, ētiku un aistētiku. Kants uz visām šīm problēmām, jā, uz visu filozofiju, skatās no pavisam

cita, viņam īpatnēja, viedokļa. Kants visos šajos laukos: teorētiskā, ētiskā, aistētiskā ir kļuvis likumdevējs.

Ka skaistums vai nejaukums, cildenums vai smieklīgums, traģiskais, komiskais, hūmoristiskais, un vispārīm aistētiski patīkamais vai nepatīkamais vis nepastāv aistētiski uzskatāmā un apspriežamā priekšmeta īpašībā, bet iespaidā vai attiecībā, kādu tas dara uz skatītāju un spriedēju subjektu. Tas bija pilnīgs Kanta jaunatradums. Pēc Baumgartena, Vinkelmaņa, Lessinga, Bateja (Batteux), Diderō (Diderot) un vēl citu tīri objektīviem pētījumiem, Kants ar šo domu, ar šo jaunatradumu aistētikā ir ielauzis jaunu ceļu un licis jaunus pamatus.

Šo Kanta teikumu, saka filozofs O. Lībmanis (Otto Liebmann), var uzskatīt par filozofiskās aistētikas aksiomu, neapgāžamu pamatnoteikumu.

Daudzi sekoja Kantam, it īpaši Šillers.

Nevis ar to, kas viņi ir, bet ar to veidu, kā viņi uz mani iedarbojas, kā es viņus uztveru, izskaidroju, sajūtu, ir daiļi: Belvederas Apollōna galva, arija no Don-Žuāna, zeltaini spīdošās debesis pār rāmo vakara ainavu, vai pilnais mēness, kas no tumšā nakts sprāisla palūkojas caur tumšajām egļu galotnēm, ir: skaisti; Olimpijas Zeva bīste, Ķelnas doms, bezgalīgā pasaules jūra, Bēthovena (Beethoven) simfonija: cildeni.

To pašu domā arī Žans Pauls sacīdams: «Ne piramīdas pamats, ne viduklis, nedz galotne nav cildeni, bet vienīgi skata ceļš.»

Tāpēc arī aistētikas augstākais jautājums tikai var skanēt: «Kāpēc turam kādu priekšmetu par skaistu vai daiļu?» Bet nekad: «Kāpēc tas ir skaists vai daiļš pats par sevi?» — Tas nemaz nav daiļš, tiklīdz no daiļuma jūtām abstrahējam, pats par sevi tas tik pat maz daiļš vai nejauks, cik maz tas pats par sevi ir liels vai mazs. Mēs tā un tā organizētas, redzošas, dzirdošas, jūtošas, domājošas būtes, mēs, kuŗiem ir tādas acis, tādas ausis, tāda inteliģence, juteklība, kuŗa uz tādiem kairinājumiem atsaucas šitā, mēs to turam par daiļu. Kīniešu Venera (skaistuma ideāls, skaistuma dieviete) izskatās gluži citāda, nekā eiropiešu; abisiniešu Madonna (dievmāte) ir melna, viņu velns ir balts. Ja starķi nodarbotos ar aistētiku, tad viņiem cilvēku augums gan izliktos par daudz īss, drukns, apaļš, resns, ļempīgs. Tā

mēs nonākam pie sengrieķu filozofa Ksenofana gudrības teiciena: «Ja vēršiem, zirgiem un lauvām būtu rokas un varētu gleznot kā cilvēki, tad viņi savus dievus gleznotu, vērši kā vēršus, zirgi kā zirgus un lauvas kā lauvas.» Ģēte kādreiz izsakās: «Mēs nezīnām ne no kādas mākslas, kā tikai attiecībā uz cilvēku; mēs negribam nekādas citas mākslas, kā tikai šīs attiecības attēlojumu.»

Jautāsim: «Kā izšķiras aistētiskā labpatika iekš mums no jebkurām citām prieka jūtām?» — Kants atbild: «*Da ille, izšķirībā no jutekliski patīkamā, ir tas, kas labpatīk bez nekādas intereses.*» Ar citiem vārdiem: Skaists ir tas, kas labpatīk viņu niekārojot. Skaistais var dziļi aizgrābt un satricināt dvēseli, bez kā pašu priekšmetu iekārotu.

Gluži tā, kā Ģēte saka:

«Die Sterne, die begehrt man nicht,
Man freut sich ihrer Pracht.»
(Zvaigznes netiek iekārotas,
Par viņu krāšņumu priecājas.)

Ja aplūkojam Prāksiteļa Afrodīti vai Mēlosa salas Veneru,—cik šķīsti un cēli šie dieviešu tēli, kaut gan pirmā ir gluži kaila un pēdējai uzvalks slīd no gurniem! Šīm pilnīgajām formām trūkst aba vismazākās frivolitātes un kairības. Viņas iedveš respektu; tām visapkārt it kā kāds neredzams svēts spīdums un «Noli me tangere» (neaiztiek mani). Te bauda tīrā objektīvā uzlūkošanā.

Kants aistētiski uztvertā objekta raksturīgo atribūtu atrod vienīgi viņa formā, pretim materiālam, vai pareizāki sakot, viņa mērķpiemērīgo formu, viņa sajūsto, ne jēdzieniski domāto, formālo mērķpiemērību (Kant findet das charakteristische Attribut des aesthetisch aufgefassten Objekts allein in dessen Form). To jau apgalvo viņa «daļuma analitika» un «cildenuma analitika». — Pa šo ceļu nu viņam atkal daudzi sekojuši, vispirms atkal Šillers. Bet tad nāk filozofs Herbart, kurā skola aistētiku līdz galam izstrādājusi kā tīru formālu zinātņi vai teoriju par labpatīkamām formām.

Ir teikts — un tā ir visu formālistu galvenā dogma, — ka «*s i m e t r i j a p a t i k l a b i*». — Daudzos gadījumos tas tiešām arī tā ir. Bet ne aizvien. — Nekas nav nekārtīgāks un lieliskāki skaisstāks par Alpu ainavas izplaisātām juku jukām sakravātām klintīm, žuburiem un ledus šļūdoņām. Kas gan noturētu par nedailiem Heidelbergas pils tīteņaugu apvītās drupas, zāli apaugušos sasprāgušos torņus? — Vai taisna apšu gatva ir skaistāka par dabisku mežu?—

Ceizings (Zeising) ar savu zelta griezienu ir ievēdis aistētiskā citu jaunu formālistisku mācību. —

«Daiļumā,» saka filozofs O. Lībmanis, «horizontālo sakārtojumu valda un vada simmetrijas, vertikālo atkal zelta griezienu likums. Tas izklausās ļoti jauki, noapaļoti un saprotami ar savu vienkāršību. Piedzīvojumi daudzreiz arī apstiprina teoriju. Bijis iespējams aprādīt zelta griezienu vienkāršu vai vairākreizējā atkārtojumā pie Partenona un Tēseja svētnīcas Atēnās, pie Ķelnas doma un Freiburgas minstera, pie Laokoona un sikstiniskās Madonnas, bet par visām lietām un vispirms ietuvu (ievērojiet pa lielākai daļai tikai ietuvu) — pie cilvēka tipiskā auguma.» —

Aistētiskā ir divējādas filozofiskās teorijas; pirmējās varētum nosaukt par psiholoģiskām, otrējās par metafiziskām. «Pirmējās,» saka kāds labs mākslas pazinējs, filozofs-jaunkantists O. Lībmanis¹⁾, «rauga, kā jau nosaukums norāda, daiļumu, cildenumu un citas aistētiskas piederības atvasināt no cilvēka dvēseles spēku darbības vai likumiem; otrējās mums apgalvo, ka viņas atradušas pēdīgo, absolūto no cilvēciskas psiholoģijas un subjektivitātes neatkarīgu daiļuma kodolu, aistētisko piederību transcendentu (atziņas spējas pārsniedzošo) pamatu un priekšmetu. Turēdamies pie saviem kritiskiem pamata uzskatiem, mēs tikai ar neuzticību varam uzņemt metafiziskās aistētikas dažādos uzstādījumus un vislabākā gadījumā tos par vairāk neko neuzlūkot, kā par hipotezēm, kuŗu varbūtība vai pat drošība nav pilnīgi izšķirama. To iegaumējot man šķiet Šellinga un Šopenhauera uzskati visvairāk ievērības cienīgi. Viņi abi, viens atbalstīdamies uz optimistisko, otrs uz pesimistisko metafiziku, mācībā ir vienis prātis: Aistētiskā atziņa nav nekas vairāk, kā Platona ideju atziņa. Šellings šīs domas izsaka savas sistēmas speciālā valodā: Daiļums esot reālā un ideālā, bezgalīgā un galīgā, idejas un parādības identitātē. Šopenhauers mums jo sīki apraksta, kā subjekts tanīs retajos un svētajos brīžos, kad tas, atraisījies no iekārošanas kaislās dziņas, esot sagatavojies uz priekšmetu tīru aplūkošanu, bez grietas, kā neaptriepta un gaiša pasaules acs aplūkot mūžīgās tipiskās objektivitātes pakāpes, tas ir uzķert idejas jeb sugu formas; šī aba nu esot aistētiskā atzišana, kuŗa saistīta pie vietas, laika un cēlonības likuma, spējot atzīt tikai pagājīgās atsevišķās parādības. Cik jauki tas arī neizklausītos, man te jārūnā pretim. Jo kā mūsu dabas filo-

¹⁾ Otto Liebmann, «Zur Analysis der Wirklichkeit». 4. Auflage. Strassburg. 1911. Verlag von Karl J. Trübner. Pag. 617.

zofi pierādījuši, tad platōnisko «ideju», ja tā saturētu derīgu, tas ir ar piedzīvojumiem un prātu savienojamu jēgu, nevar domāt kā paraugu, pirmatnēju paraugu, bet tikai kā likumu, dabas likumu. Pareizāki runājot, platōniskās idejas ir to dabas likumu krustceļi jeb sarežģījumi, pēc kuriem sajūtamo parādību cēloniskā gaitā, aizvienam izceļas indivīds un nenovēršami pastāv, jo kur doti zināmi iepriekšēji apstākļi, tur tādas un tādas noteiktas sugas vai dzimtas indivīds, par piem., cilvēks, suns, krupis, roze. Nu, šīs idejas — (un tās citas ir tukši nieki!) — nevar aplūkot, tāpēc ka tām nav nekāda veida; viņas nevar arī notēlot, nedz arī būt par priekšmetu aistētiskai apcerēšanai. No tam slēdzams, ka (aistētiskais) ideāls un (platōniskā) ideja nav identisks, viens un tas pats. Ideāls ir konkrēts, ideja abstrakta; ideja ir dabiska, ideāls gan ne pret dabisku, bet pārdabisku, tas satura vairāk un mazāk nekā reālais pirmparaugs, tas domā pāri par dabu, izdomājams līdz galam viņai no subjekta uztiptos nolūkus.

Ja nu griežamies pie otras partijas, tad **Kants** — iepriekš viņa jau daži angļi — ir tas ievērojamākais starp psiholoģiskiem aistētiķiem. Viņa mācība, īsi saņemta, ir šāda: Subjekts dabū daiļuma iespaidu ar to, ka formālā mērķpiemēriība objekta daļu sasaistījumā rada dvēseles spēku piemērīgu, harmonisku rosīšanos, sajustu saskaņu starp gīdību jeb iedomu spēju un prātu, pie kam šai formālai mērķpiemēriībai nav jābūt domātai un saprastai kā jēdzienam. Nosaukumu daiļš vai skaists mēs dodam tādām objektam, kurš mums labpatīk bez ne kādas intereses, kurš nepadina mūsu jutekļu kārību, bet kurā mēs subjektīvi sajūtam iekšēju saskaņu vai harmoniju. Māksla ir šādu priekšmetu ražošana un spēja tādus ražot — gēnijs. — Dažādās daiļuma šķiras un veidi, kā mūzikālais, glezniskais, dzejiskais daiļums, vai vēl speciālāki eposa, liriskas dzejas, traģēdijas u. t. t. daiļums un daiļuma likumi nav sajēdzami un atvasināmi no tik vispārīgi izteiktām pamata domām. Aiz šī iemesla pamudināts, Herbart, pa Kanta priekšzīmei un līdz ar viņu, — (kā Šopenhauers) — būdams viens prātis par «bezinteresību», deva pamata jautājumam objektīvu virzienu. Atbalstīdamies uz krietnām tehniskām speciālām zināšanām, it īpaši mūzikā, ar viņas matēmatisko formālismu, viņš domājās, kā agrāk Leibnics, aistētiskās labpatikas īsteno cēloni atradis priekšmeta tīrajās formās un proporcijās, nemaz neraugoties uz saturu un nozīmi, kas slēpjas aiz formām. Tā kā taisni mūzikā (kā viņš domā!) — daiļums vai

skaistums atrodas vienīgi formā, tad viņam šķiet, ka šai pēdējā atrodas visāds daiļums; un nostāda tad par aistētikas uzdevumu, uzmeklēt «absolūti labpatīkamās elementārās jeb pirmatnējās attiecības» telpā, laikā u. t. t. Ģenerālbāse un harmonijas mācība viņam ir aistētikas atzīti paraugi un priekšzīmes; un viņa mācēklis R. Cimmermans — ar lielu uzcītību un pacietību nodarbojies ar šīs programmas izstrādāšanu. Vajadzētu būt ļoti neprātīgam, lai noliegtu tādai daiļuma formu mācībai viņas nopelnus. Bet ir tomēr vēl kaut kas noslēpumains, ko nosauksim par «noskaņu» (Stimmung, настроение), bez kuŗas ikviens dabas un mākslas ražojums top par aistētisku nulli, par čaumalu bez kodola. — Lai forma paliek viena un tā pati; lai atņem tikai noskaņu, un viss daiļums aizpūsts projām! Ņemsim Borgezas cīnītāju vai Apollōnu. Ja šis uz priekšu paliektais stāvoklis neapzīmētu sparīgu, līdz beidzamam sacensu cīņas spraigumu, ja viņš paceltais, brīvais, uzvaras drošais karaliskais ģimis neapzīmētu augstu, godcienīgu, karalisku prātu un to visai piemērīgā kārtā neizrādītu, tad tie abi būtu tikai — rūdas gabals un aptēsts akmens blūķis, priekšmets matēmatikai, fizikai, ķīmijai, bet ne aistētikai. — Jeb vai lai iedomājas kādu drūmi lielisku vēstures gleznu? — Uzvarētāja kaŗaspēks, vadonis priekšgalā, cīņā noguris un tomēr lepns dodas pakal bēgošam ienaidniekam ar saplosītiem, plivinošiem karogiem; priekšainavā, plašā pakalniņā, pār kuŗu steidzas izlijuši pērkona mākoņi, vakara saules apspīdēti, šur tur ierauga asiņainās cīņas upurus izstiepušos, zaldātus un zirgus; arī salauzīti ieroči izkaisīti pie zemes. Jau krēslas ēnas nolaižas uz nulējo kaŗa lauku, kamēr pie apvārkšņa tālās svītras vizuļo zem tumši sablīvētiem, vētras trenktiem mākoņiem, norietējošās saules zelta spožums. Te ir «noskaņa». Un kāpēc? Rasi tāpēc, ka uz gleznas redzami cilvēki, kuŗu noskaņu varam visai viegli uzminēt? Taču ne tāpēc vien! Atlaidīsim nost visus cilvēkus, visus mākslas darījumus; paturēsim ainavu vien: «Vakara ainavu pēc negaisa». Arvien vēl paliek līdzīga noskaņa, kaut arī ne tik skaidra, ne tik vienpusēji noteikta kā agrāk. Novilksim arī vēl šo, tā tik uzkrāsoto atlikumu no noskaņas. Kas tad paliek pāri? Dažādi izveidotiem krāsu plankumiem apklāts audeklis, nevis mākslas darinājums, nevis kas «daiļš!» — Tas vispārīm pieņemams. Visiem glezniecības, mūzikas, architektūras ražojumiem, ikvienam pantam saskaņotu rindu, ikvienam apkalnam marmora blūķim vaģaga saturēt «noskaņu», ja viņi ar visām attiecībām, samērībām, ritumiem, formām aistētiskā ziņā negrib būt = 0.

Ar ko gan Torvaldsena slavenais lauva pie Lucernas ir tik aizgrābjoši daiļš? Ar ko gan tāda pat ir Rafaela Madonna Sikstina? Pēdējā rasi ar zelta griezienu, ar piramidālu un simmetrisku sakārtojumu? Vai ar stingru perspektīvi un anatomiju? Nē, tiešām nē! — Noskaņu visdziļāki un visstiprāki prot iztēlot mūzika, tāpēc viņa arī (tādam, kas jēl maz ko sajūt) ir visvairāk aizgrābjošā, visvarenākā māksla. Līdzīgu, gandrīz mūzikālisku iespaidu dara arī daži labākie liriskās dzejas ražojumi. Piemēram Ģētes dziesmas «Füllest wieder Busch und Thal» vai «Ueber allen Gipfeln ist Ruh'». Pie Bairena (Byron) noskaņa bieži iztēlota pārvarīgi; tā viņa Parīzas sākuma vārsnās.

Die Stund' ist, wo in Wald und Flur
Das Lied der Nachtigall erklingt;
Die Stund' ist, wo der leise Schwur
Der Liebe sanft zu Herzen dringt:
In lauem Wind, in Wässern rauscht
Musik dem Ohr, das einsam lauscht:
Der Thau, benetzt den Blumenflor,
Die Stern' am Himmel treten vor,
Und auf der Flur ist tiefres Blau,
Un auf dem Laub ein bräunlich Grau,
Und fern im West der Dämmerchein,
Sanft-dunkel und so dunkel rein,
Der an dem Abendhimmel thront,
Wann still das Zwielficht hinschmilzt vor dem Mond.

(Ir brīdis, kur mežā un laukā atskan lakstīgalas dziesma; ir brīdis, kur mīlestības klusais zvērasts lēnīgi sniedzas sirdī; lēnā vējā, ūdeņos skan ausij mūzika, kuŗā vientule klausās; rasa šļacina puķu segu, zvaigznes parādās pie debesīm, un klajumā ir tumšāks zilums, un uz lapām brūngans pelēkums, un tālu vakaros krēslas blāzma, lēnīgi tumša un tik tumši šķīsta, kas valda pie rietumu debesīm, kad krēslība klusu izgaist meness priekšā.)

Noskaņa — priedīga vai bēdīga, jautra vai nopietna, cerības pilna vai ilgojošās, vieglprātīgi aušīga vai dziļi apcerīga, bezgala laimīga vai briesmīgi saplosīta un izmisusi: — kaut kādas krāsas noskaņa, bet ar varenu sparību un pārvaldošu stiprumu, ir tā ražīgā uguns, kuŗa mākslinieka augstā ģeniļa rosīgo fantāziju uzkūda uz ģeniālu darbošanos, kuŗa tanī izperina varenās un kairinošās gleznas un domas un liek tām izplūst spožā pilnumā, kuŗas viņš tad ar vārdiem un skaņām, reālizē tēlos un skaņās, atklāj tās, lai tad jūtīgā klausītājā vai aplūkotājā caur šā jutekļiem un fantāziju modinātu to pašu pārspējošo noskaņu. Te — daiļuma k o d o l s. Ritu-

mi, akordi, atskaņas, samērības, attiecības, — isi f o r m a s, tās ir čaumala, kuŗas izaug no viņa kodola kā apklājs. un kuŗa gan pie viņa pieder, bet tikai tāpat kā ķermeņa āda pie iekšējā dzīvā dzinēja spēka.» — Tā O. Lībmanis.

«Daile ir,» kā Aristotelis un Platōns vienbalsīgi māca, «Mimēsis, pakalĶdarīšana, pakalĶtēlošana¹⁾ un dažādās mākslas viena no otras izšķiras pa daļai ar saviem priekšmetiem, pa daļai ar sevišķiem līdzekļiem un veidiem, ar kuŗiem viņas izdara pakalĶtēlojumus. —

Tālāk var sacīt: G e n i j s taisni dara pakalĶ īstenībai, t a l e n t s dara pakalĶ ģenijam; tā tad pirmais smēlas no pirmavota, pēdējais ņem no otrām rokām; pirmais ražo oriģinālus mākslas darbus, pēdējais otrās šķiras pakalĶdarinājumus. Bet kas tad tā nu ir par tādu «pakalĶdarīšanu», attēlošanu? — domāju ģenija? — Un kādus pirmparaugus vai priekšmetus tad attēlo ikviena no dailēm?

Kas uz pirmo zīmējas, tad teorētiskim nākas grūti izlavīties cauri caur tukšās tautoloģijas (nevajadzīgu atkārtojumu) Skillu un dailei pretīgā naturālisma Charibdi, starp Bateju (Batteux) un Diderō (Diderot). Pirmais acīm redzot omulīgi grozās starp divām vienādām sienām: dabā viss tas ir dailš, kas māksliniekam jāattēlo; un viņam jāattēlo tas, kas ir dailš. Otrais mākslu padara par norakstītāju, samezĶdams kopā dailumu ar dabisko, dabai piemērīgo. Ne vienam, ne otram nav taisnība. Nē! Mākslinieks nav dabas mērķaķis; un dabā bez mākslinieka, bez iepriekšējas ideālas mērķaķlas, bez izvēlēšanas un tālākizĶdomāšanas, bez aistētiskā pasaules uzskata nebūtu nekas nedz dailš, nedz nejauks. — Tiklab klintij kā atvaram l i k ā s pabrukts garām ar dziļdomīgo mācību, ka attēlojams nav vis kaut kuŗš sevišķs priekšmets, bet gan tipisks, Platōna ideja. Bet arī ar to nepietiek, kā jau redzējam. Jau tāpēc vien nē, ka «ideja» savā racionālā nozīmē nav attēlojama (gleznojama). Bet tad arī, kā to tagad piebilstu, tāpēc ka īstenībā ir arī tiešām nejauki tipi, piemēram, krupja tips. Tā tad paliek mums neaprēķināmais un nemērojamais atlikums, viņu nepazīstamo normālĶlikumu valsts, kuŗiem mākslinieka ģenijs paklausa pie saviem sacerējumiem, saviem ideāliem tēlojumiem un mākslas raĶojumiem, tāpat kā medus bite pie šūnu izĶatavošanas paklausa sava instinkta likumiem.» — Tā O. Lībmanis.

Par traģēĶiju un viņas būtību skaisti izsakās filozofs O. Lībmanis šā: «Ikvienas traģēĶijas gaita ir sekoša. Varonis — (vien-

¹⁾ Aristotelis Poētica, cap. 1. — Platon, de Republica, lib. X.

skaitlī vai daudzskaitlī), t. i. tā persona drāmā, uz kuŗu dzejnieks prot griezt mūsu lielāko interesi, kuŗu tas kā visas darbības centru nostāda visspilgtākā gaismā, saduŗas ar stīprākām varām, lai nu tās būtu citu cilvēku pretēji centieni, vai likteņa nejaušība, dabisku apstākļu neizdevīga sagadišanās vai arī (kā Hamletā) kaut kas viņa paša krūtīs; pret tām nu viņš cīnas, bet veltīgi; viņš tiek pārvarēts, — un šis pārvarējums iekš mums modina, kāda nu bija mūsu interese pie viņa, simpātiska vai antipātiska, vai nu sāpīgu līdzjūtību vai arī nopietnu gandarību, kamēr mums, pirmā kā otrā gadījumā, ar ievērojamas personas bojā iešanu, tiek atgādināta visas cilvēku dzīvības pagājība, un mēs ar to iekļūstam dziļi nopietnā noskaņā. Tāda redzamā gaita.

Traģiskās dzejas kvintesenci dažreiz domājās atrast viņā sāpīgi patiesīgā, aizgrābjošā koklētāja dziesmā Vilhelmā Meistarā:

Wer nie sein Brod mit Thränen ass,
 Wer nie die kummervollen Nächte
 Auf seinem Bette weinend sass.
 Der kennt euch nicht, ihr himmlischen Mächte.
 Ihr führt ins Leben uns hinein,
 Ihr lasst den Armen schuldig werden,
 Dann überlasst ihr ihn der Pein,
 Denn alle Schuld rächt sich auf Erden.

(Kas nekad savu maizi nav ēdis ar asarām, kas nekad rūpju pilnās naktīs nav nosēdējis savā gultā raudādams, tas jūs nepazīst, jūs debesu varas. — Jūs mūs ievēdat dzīvībā, jūs nabagam liekat palikt vainīgam, tad jūs viņu atstājat mokām, jo virs zemes ikviena vaina tiek atriebta.)

Bet ikreiz tas tā nav, katrā ziņā tikai pie tādām traģēdijām, kuru varonis iegūst simpātiju, — gan visbiežākais gadījums; bet nevis pie tādām, kuŗās tas mums tīri antipātisks, piem., Šekspīra Ričardā III. Vispārīm šis otrais traģēdiju veids grūti padodas kādai pastāvošai aistētiskai teorijai; un starp citu var sākt šaubīties, vai te paliek izlietojama Aristoteļa dēfinīcija, kuŗu no Lesinga laikiem arī pie mums tur gandrīz vai nemaldīgu: Traģēdija ir rosīgas darbības pakaltēlojums — kuŗš ar žēlumu un bailēm izdara tādu kaislību šķīstīšanu. Bailes? jā; bet līdztiecība? Kas sajūt līdzcietību pret briesmoni Ričardu? Un kas zīmējas uz šī pretīgā varoņa nelaimīgo upuŗu likteni, tad pie tam neesmu sajutis tik daudz līdzcietības, cik īgnumu, dusmu pilnu nievību par to, ka tādas lietas jēl maz var notikt. Šillers apcerējumā par traģisko

mākslu sekoši pārveido Aristotela dēfinīciju: «Traģēdija ir pakal-
darinājums sakarīgai rindai notikumu (pilnīgai darbībai), kurš
mums rāda cilvēkus viņu ciešanās, un kuŗa nolūks ir, modināt mū-
su līdzcietību.» Tā tad te bailes atkrīt pavisam nost, un dēfinīcija
tagad vēl mazāk piedien; itin nemaz tā nepiedien mūsu gadījumam,
kur gluži otrādi varoņa nāve nesaceļ vis līdzcietību, bet gan, kā
simtkārt pelnīta, modina augstu apmierinājumu, kaut gan ne prieku.
Varbūt ka varētu piedienēt nez' cik savādiem speciāliem gadīju-
miem, ja gluži vispārim sacītu: «Traģēdija tiek saukta tāda drāma,
kuŗa, mūsu priekšā garām vezdama nopietnus cilvēku likteņus ar
bēdīgām beigām, mūs ieceļ nopietnā noskaņā, kuŗai tad, raugoties
uz bojā ejošās daļas nopelniem vai vainām, ir vairāk vai nu gan-
darijuma vai arī līdzcietības raksturs.» Tomēr arī ar to vēl nepie-
tiek; nāk aba vēl katharsis piezīme, uz kuŗu Aristotelis ar pilnu tiesību
liek tādu svaru, un tā nu mūs gumda uz vēl dziļāku jautājumu: «Kam-
dēļ gan traģiskais dzejnieks jel maz modina n o p i e t n ā s jūtas, jā,
sērīgās, sāpīgās? Kā viņš to drikst? Kamdēļ viņš mums rāda dzīvi
un cilvēka likteni no viņa š a u s m ī g ā s puses? Kādējādi tas spēj
a p m i e r i n ā t? Un ikuŗam mākslas ražojumam taču vajaga
kaut kādējādi a p m i e r i n ā t, citādi tas nekam neder. Un patie-
šām, krietna bēdu luga mūs apmierina jo lielā mērā.

Patiesībā šis jautājums satur vienu grūtumu, psiholoģiski
aistētisku miklu. Jā, ja tas izteikums pareizs, ka izdošanās apmie-
rina, neizdošanās turpretim nē, kā tad lai mākslas ražojums dod
apmierinājumu, kuŗa piedeva un pamata īpašība ir — izrādīt vie-
nīgi neizdošanos; nelaimi, postu, grēku, ārprātību un nāvi ar visaiz-
grābtīgāko līdzekļu palīdzību taisni vest priekš acīm? — Varētu
uz daudz ko domāt. Varētu, piem., atgādināties, ka cilvēka krūts
brīnišķos bezdibēnos, kuŗi ne ar kādu mēru nav izmērīti, atrodas
dabiska patīkšana uz šausalām un briesmām, patīkama šausmība;
bērni vakaros labprāt noklausās spoku un laupītāju stāstos, jo šau-
šalīgāki tie, jo labāki. Ikviens notiesāšana ar nāvi pievilina daudz
publikas: Romas sabojātos ķeizaru laikos Senatus Populusque
Romanus (Romas senāts un tauta) nopriecājās par asiņainām gla-
diatoru cīņām; uz nāvi notiesātos noziedzniekus piespieda spēlēt
mirstošā Hērakla lomu un uz skatuves to tiešām, nevis ineffigie
(tēlā), sadedzināja; ar zvērisku prieku arī noskatījās, kad cirkū lau-
vas un tīģeri saplosīja kristīgus mocekļus. Nu, šie piemēri ir diez-
gan spilgti, lai traģisko apmierinājumu varētu izsargāt no sajauk-
šanas ar tādām mežoniskām prieka jūtām. Bet varbūt viņa pa-

matojās uz tām savādajām sajauktām jūtām, kuŗas Lukrēcijs otrās grāmatas sākumā tik dabiski patiesi iztēlo:

Suave, mari magno turbantibus aequora ventis,
E terra magnum alterius spectare laborem;
Non, quia vexari quemquam'st jucunda voluptas,
Sed, quibus ipse malis careas, quia cernere suave'st.

(Ir patīkami no cietzemes noskatīties uz otra grūtajām pūlēm, kad lielajā jūrā vēji sacilā ūdeņus; nevis tāpēc, ka ir patīkams prieks kādu redzēt mokamies, bet aiz tam, ka patīkami nolūkoties, tāpēc ka tev pašam nav tādas nelaiimes.)

No krasta drošās klints tu redzi kuģinieka izmisušo cīņu ar trakojošiem vilņiem un patīkami sajūti paša drošību. Vai varbūt tas būtu? Atkal nē, jo traģēdijas lasītājs vai skatītājs, cik ļoti tas arī neiedziļinājas izrādītā darbībā, cik tas arī tanī neiegremdējas, tomēr aizvienam apzinās, ka viņa priekšā stāv nevis īstenība, bet pakal darinājums, izrādījums, ne patiesība, un nodevies tīri aistētiskai uzlūkošanai gan nedomā pie sevis un pie tam, ka viņš pats kādreiz varētu iekļūt neparastā un ārkārtīgā stāvoklī. Jeb vai varbūt atradīsim pareizo, Aristoteļa katharsis (šķīstīšanu) saprazdami it kā patoloģiski, it kā pārciestu dvēseles uzbudinājumu atvieglināšanu ar uzbudināšanos? Ikvienas sāpes remdējas, kad tās iztrakojas un izraudās; un šī pati iztrakošanās sniedz b a u d ī j u m u. Te tad būtu sakāms:

Und wenn der Mensch in seiner Qual verstummt,
Gab mir ein Gott zu sagen, was ich leide.

(Un kad cilvēks savās mokās apklust, man (t. i. dzejniekam) kāds dievs deva i z t e i k t, ko es ciešu.)

Varonis, uz skatuves no saviem vētrainiem uzbudinājumiem uzelpodams, ļauj arī mums uzelpot; dusmas, sāpes, niknumu, izsamisumu krāšņos vārdos un varenās domās izgāzdams, viņš arī līdzdalīgajiem skatītājiem dod izdevību izbaudīt iztrakošanos; un tad nu šī aba būtu tā katharse? Tā šķīsta gaisu briesmīgs pārkonis, kuŗu ar sirdsbailēm redzam savelkamies, un tad izgāžamies; nospiedīgā tveice izgaisusi, viss jūtas atjaunots; putni dzied atkal; un kamēr tumšie padebeši vēl aizvien grauzdami un rūsodami aizlido projām, daba uzelpo, kauč arī te mežs guļ aplauzīts, tur atkal ēka deg liesmās.

Bet arī ar to vēl nebūt nepietiek. Un lai nu nebūtu vēl tālāk jākavējas pa dažādām varbūtībām, tad labāk iesim taisni uz to punktu, kur mums šķietas patiesais izšķīrums. Šillers savā krietnajā apcerējumā «par iemeslu, kamdēļ atrodam patīkšanu pie traģiskiem

priekšmetiem» atrod, ka tās esot «morāliskās lietderības jūtas» — proti, pretīm dabas lietderībai, — kas mums sacel traģisku aizgrābtību un mūsu prieku pie ciešanām.» Šo likumu, kuŗš cēlies no Kanta morāles principiem, viņš aprāda ar daudziem piemēriem un rauga arī apstiprināt pie šķietami pretējām lietām. Un kaut gan viņa domu gaita ir citāda, un tā arī gluži nesakrīt ar manu uzskatu, tad tomēr man jāpiebalso viņam tanī ziņā, ka apmierinājumam pie traģēdijas patiesībā ir morālisks, ētisks raksturs. Traģiskam dzejniekam ir dīvainā privilēģija mums iecirst vātis, bet ar šo tiesību viņš uzņemas arī pienākumus, vātis iepilināt balzāmu; vismaz viņam tas ārstēšanas nolūkā ir jāiedod mums rokā; bet šis balzāms ir morālisks. Traģiskajā katastrofā varonis aiziet bojā. Viņa gals tādos gadījumos jau pats par sevi dos morālistu apmierinājumu, kur tas, kā Ričards III, ir ļaundaris, briesmonis. Nāvi viņš pilnam pilnīgi nopelnījis, tāpēc lai viņš mirst! — tā še spriež mūsu sirdsapziņa; un viņa arī tiek apmierināta. Citos, bet biežākos gadījumos, kur varonis iegūst pilnīgi un sevišķi mūsu simpātiju un to vieglprātīgi atkal neizšķiež, vajaga pretlīdzekļa. Kas vispirms zīmējas uz viņa bojā iešanu, tad tās cēloņi vienreiz atrodas svešu neģēlībā un viņa pretinieku kauna darbos, kā Šillera Laupītājos; citreiz tas meklējams paša varoņa vainā, bet kuŗa nav tik grūta, ka tā varonim atņemtu mūsu simpātiju, tā Egmonts, arī Vallensteins, bet it sevišķi Antigone; pēdīgi tikai kļūmīgā gadījumā, apstākļu nelaimīgā sarežģībā, kuŗu nav darinājusi neviena cilvēka tikliska vaina, tā Rōmeo un Jūlijā, Karālī Oidipā. Traģēdiju lielākā daļā gan nedarbojas viens vien no šiem cēloņiem, bet vairāki sajaucas kopā. Visvairāk aizgrābjošs laikam ir sajaukums no kļūmīga gadījuma un paša mērenas vainības. Pie tām pieder piemēram Grietiņa; viņas vaina, pārkāpums ar Faustu, samērā diezgan niecīga; bet nelaimīgie gadījumi, kuŗi iekustināti kā lavīna pieņemmas, tie iedzen nabaga upuri ārprātībā un nāvē.¹⁾ Bet nu otra puse! Nelaime notikusi, mūs dziļi aizkustinājusi, ievainojusi, sakaitinājusi; to nevar vairs padarīt nenotikušu; un tāpēc vajaga atmaksa s. Tās nekad nedrīkst trūkt; dzejnieks nedrīkst mums atļaut aiziet uz mājām bez izlīdzinājuma, bez it kādas cerības stara, bez izskata vismaz uz nākotni, kur morāliskā nesaskaņa izklidās. Viņa drāma tad būtu tikpat maz vērtā, kā kāda simfonija, kuŗa

¹⁾ Es, proti, esmu ļoti pārliecināts, ka Grietiņa bērna slepkavību izdarīja jau ārprātības iesākumā, un ka tāpēc slepkavību viņai vairs nevar pierēķināt.

beigtos ar skaļu nesaskanīgu akordu; nesmuka illūstrācija pie verdziski kurnošā:

Quidquid delirant Superi, plectuntur Achivi!
(Ko Augšējie arī neizdara, Achivi dabū pērienu!)

Šo atmaksu un izlīdzināšanu var izdarīt vairākos ceļos, to var sasniegt vairāk vai mazāk pilnīgu. Vienreiz mūsu acīm priekšā liktenis pats sevi izlabojas, atriebība valda redzami; negēlis, ar kuŗu nedarbiem nevainīgi cilvēki krituši postā, nožēlo savus grēkus, vai arī pēc briesmīgām apziņas mokām aiziet bojā; tā Francis Mors un Jago lugā «Otello», tā karālis Hamletā un Oinone Rasina Fedrā. Jeb vai arī tā vietā un varbūt vēl bez tam var rasties izskats uz labāku nākotni. Tā Makbets beidzas ar izlīdzinājumu tā, ka pēc noziedzīgā laulātā pāra bojā iešanas, nokautā karaļa dēls uzkāpj savā likumiskā tronī; tā Hamleta beigās ieraugām Fortinbrasu, pēc briesmīga Ričarda nāves atkal Ričmondu uzspīdam kā drošu cerības zvaigzni. Tā bēdu lugā Rōmeo un Jūlija pie samilējušos svaigajiem likiem notiek svētsvinīga izlīdzināšanās starp naidīgajiem Montagiju un Kapuletu namiem, kuŗu naids bija visas nelaimes netīšais cēlonis. Pēdīgi traģēdiju mēdz nobeigt, izlīdzināšanās dēļ, ar dziļi ētisku sentenci, kādu izteikumu, kuŗš, norādīdams uz atmaksu viņā pasaulē vai arī citādā kārtā, grib mūs pārliecināt par to, ka pasaulē valda morālika kārtība. Tādus beigu izteikumus sevišķi mīl senejie trāģiķi; Antigone un Ajants, piem., beidzas ar tādiem; koris tos nodzied. Starp modernām traģēdijām lai tikai pieminām Mesīnas līgavu ar viņas aizgrābīgo beigu kori:

Erschüttert steh' ich, weiss nicht, ob ich ihn
Bejammern oder preisen soll sein Loos.
Dies Eine fühl' ich und erkenn' es klar:
Das Leben ist der Güter höchstes nicht;
Der Uebel grösstes aber ist die Schuld.

(Satricināts stāvu es, nezinu, vai viņu nožēlot jeb vai teikt viņa likteni; tikai to vienu sajūtu es un atzīstu gaiši: dzīvība nav visaugstākais labums, bet vislielākais ļaunums ir vaina.)

Šī nopietni sajustā un ar uzsvaru izteiktā morālika ļaunuma un labuma augstāknostādīšana par fizisku ļaunumu un labumu, — tā iepriecina, izlīdzina, pat pacildina.

No dziļās traģēdijas lai beidzot ejam pie mīklainās toņu mākslas, šīs tekošās architektūras.

Jau senlaikus daudzīnāta skaņu brīnīškā vara gan ārdavos vārdos, gan dziļdomīgos stāstos. Arions uz delfina, Orfejs apakšpasaulē, Dāvīds ķēniņa Zaula priekšā, Bertrāns de Borns, kuŗš sai-

stīts un asiņainai atriebšanai nolemts, pārspēj ar skaņām uzvaras bagāto pretinieku, un neskaitāmi citi stāsti to apliecina. Šekspīrs «Venēcijas tirgotāja» pēdējā cēlienā, Šillers «Dziesmas varā» un «Habsburgas grāfā», — taisni dzejnieki daudzina un aprīno mākslu, kuŗa viņu mākslu pārspēj gan nevis iespaidu ilgā pastāvēšanā un tiešībā¹⁾, bet gan viņu dziļumā, spēcībā. Gēte pret Ekermani izteicās šitā (1831. g. 8. martā): «Mūzikā visai lielā mērā ir kaut kas daimonisks; jo viņa stāv tik augstu, ka neviens prāts viņu nespēj sasniegt, un no viņas iziet tāds iespaids, kuŗš visupārvalda un kuŗu neviens nespēj apjēgt. Tāpēc arī reliģijā nevar bez viņas iztikt! viņa ir viens no pirmiem līdzekļiem, ar ko uz cilvēkiem darīt brīnišķu iespaidu.» No kā šī burvība?

Ikviens no pārējām dailēm ir mimeze (pakaļdarinājums) un viņu aistētiskais iespaids dibinājas uz tā, ka viņas kaut kādu īstenības nodaļu ideālizēdamas attēlo; ikvienai ir dabiski pirmparaugi un priekšzīmes, kurus tā ar lielāku vai mazāku izdomības brīvību un patvaļību, tikai vadīta no ģenija nepazīstamajiem normāllikumiem, atražo apskaidrotā apgaismojumā. Un mūzikai, šai visvarenākai dailei, trūktu jebkādu pirmparaugu? Viņa tiešām būtu bez jebkāda priekšmeta? Šis pieņēmums jau a priori tāpēc neapmierina, ka tad mūzika kā tīrais brīnums, bez jebkāda izskaidrojuma gaisos karādāties, tik pat ļoti kaitinātu prātu, cik tā sirdi aizgrābj. Un tā tad es hipotētiski izsaku mācību, kuŗa, pēc sava kodola cik maz jauna un pārsteidzoša arī nebūdana, tomēr stājas taisni pretim tiem uzskatiem, pie kuŗiem turas viens no tagadnes ievērojamākiem un dailjūtīgākiem lietpratējiem. Tā tad mūzikas pirmparaugs un pakaļdarinājamais priekšmets nav nekas cits, kā cilvēka sirds dzīve pati, cilvēcisko afektu neredzamā, bet

1) Wie in den Lüften der Sturmwind saust,
Man weiss nicht, von wannen er kommt und braust,
Wie der Quell aus verborgenen Tiefen,
So des Sängers Lied aus dem Inneren schallt.
Und wecket der dunkeln Gefühle Gewalt,
Die im Herzen wunderbar schliefen.

(Kā gaisos vētras vējš šalc, nav zināms, no kurienes viņš nāk un krāc, kā avots no apslēptiem dziļumiem, tā skan dziedāja dziesma no iekšienes, un modina tumšo jūtu varu, kuŗas sirdi brīnišķi gulēja.)

varenā dināmika (varība, spēcība). Ko mūzika ar saviem, kā liekas, bezpriekšmeta ritumiem, akordiem, meldijām darina pakal, jeb kam viņa atrod ievērojami pareizu analogu un simbolu, ir vienīgi sirds iekustinājums, vienīgais patoss, tas neapreķināmais noslēpumainais atlikums no mūsu dvēseles dzīves, kuŗš paliek pāri, ja mēs no tās atņemam visu nost, ko sauc par priekšstatu, domām, jēdzienu. Viņa nosaukta par «sirds valodu» acīmredzot izšķiršanas dēļ no prāta valodas.»

Kas par dabisku dziedāšanu sakāms, saka O. Lībmanis, tas pats sakāms arī par mūziku. Mūzika, saka viņš, ir cilvēcisko afektu dzīves pakal darinājums (mimeze) un karakteristika. Mūzika attiecas pret jūtām, kā valoda pret prātu. Mūzika ir jūtu valoda.

Kad dzied dabiskais cilvēks? Un kāpēc viņš to dara? — Atbilde? Kad viņš ir priecīgs vai bēdīgs; un tāpēc, ka viņš tāds ir; kad nu tāpēc, ka viņš nogremdējas grūtsirdīgos un ilgojošos sapņos par pazudušu vai nākamū laimi, kad viņš grib izteikt savu apcerīgo pacildināšanos vai savas sparīgās dzīvības jūtas vai savu enerģiju, kad viņš priecīgi ceļodams pēc takta soļo; kad nu tāpēc, ka viņš sajūt mīlestību, ilgošanos, saldās cerības un citus budinājumus un spiests to sev un citiem izteikt, tad viņa dziedāšana nav nekas cits, kā skaņi izteiktais afekts.

«Liels toņu mākslinieks,» saka O. Lībmanis, komponē aiz tā paša iemesla, aiz kuŗa ganiņš pļavā gavilē. Starpība ir tikai pakāpē. No smalkākas, dziļākas, dažādas, ievērojamākas gara dzīves iznāk pavisam kas cits, nekā ganiņa gavilējums; bet kvalitatīvi arī vispilnīgākais toņu ražojums līdzinājas visvienkāršākai gana dziesmai: afekta skaņošs izrādījums. Un šis var, izlietojot tiklab daudz kā maz līdzekļu, pacelties līdz aizgrābīgajiem un varenajiem meistaru darbiem — Mocarta Burvja stabulei, Bēthovena devītai simfōnijai, — var mūs ar drošu roku uzvadīt uz cilvēces augstākiem augstumiem, kur, kā Parnasa kalnā, ne viena, bet vairākas galotnes.¹⁾

Tā skaisti skaņu, mūzikas būtību izteic O. Lībmanis.

Mūzika vislabāk nosauicama par dvēseles vai sirdsvalodu.

¹⁾ Otto Liebmann, «Zur Analysis der Wirklichkeit», 4. Aufl. Strassburg. Verlag von Karl J. Trübner. 1911. Seite 590—669.

Daiļā māksla, tā saka Kants, ir māksla, kas reizē šķietas daba būt.¹⁾ Īsts mākslas darbs ir, ja viņš nav ne dabas kōpija, ne ar sliktāks par dabas darbu, bet tāds, kā daba viņu būtu varējusi radīt.²⁾

Kants saka: «Daiļā māksla ir ģenija māksla. Ģenijs ir talents (dabas dāvana), kas mākslai dod likumus.»³⁾

¹⁾ Kants gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. Band V. «Kritik der Urtheilskraft». Berlin, 1913. Pag. 167—544.

²⁾ Kant's gesammelte Schriften. Band V. S. 306.

³⁾ Sk.: «Schöne Kunst ist Kunst des Genies. —

Genie ist das Talent (Naturgabe), welches der Kunst die Regel giebt. Da das Talent als angebornes productives Vermögen des Künstlers selbst zur Natur gehört, so könnte man sich auch so ausdrücken: Genie ist die angeborne Gemüthsanlage (ingenium), durch welche die Natur der Kunst die Regel giebt.» (Kant's gesammelte Schriften. Herausgegeben von der Königl. Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1913. Druck und Verlag von Georg Reimer. B. V. S. 307.)

Gribas brīvības problēma

A. Dēterminisms un indēterminisms

Nekas universā nenotiek nejauši vai bez iemesla, kosmā it viss ir noteikts un notiek pēc «mūžīgiem», «nelokāmiem», «vareniem» likumiem, ar reālu nepieciešamību, tā planētu ceļš ap dienas spīdekli sauli, kā protozoju vai moneru, rizopodu, infuzoriju vai citu, uz augstākās attīstības pakāpes atrodošos dzīvnieku kustības. «Kas dabā ir, ir nepieciešami tāds, kāds tas ir un nav iespējams, ka būtu citāds.» Akmens krīt uz Sirija pēc tā paša smaguma likuma, kā uz zemes. Ja gabalu egļu un gabalu lpe (lpe) koka iemet ūdenī, tad viens paliek virs ūdens un otrs nogrimst. Kādēļ gan? Vienkārst aiz tā iemesla, ka viens ir vieglāks un otrs smagāks par ūdeni.

Kad arī bezgalīgajā, mūžam plūstošā laika strāvā (quod aequaliter fluit), par kuŗu Augustīns saka: ja mani nevaicā, tad es zinu, kas tas ir, bet tiklīdz kā jautāts, gribu izteikt, nezinu (si nemo ex me quaerat, scio, si quaerenti explicare velim, nescio), un kur arī bezgalīgajā telpā nenotiktu kāda šķietami beziesmesla parādība, tad tomēr neviens prātīgs cilvēks neiedomāsies, ka tā notikusi bez iemesla, bet gan ka viņam cēlonis nezināms un pūlēsies to izdibināt. «Katrs notikums,» saka Toms Hobbss (Thomas Hobbes), «lai cik nejaušs tas arī neliktos vai cik patvaļīgs tas arī nebūtu, ir iemeslots» (Every accident, how contingent soever it seem, or how voluntary soever it be is produced).*) Tā tad dabā nav nekurpatvaļības, viscaur ir likums, viscaur un aizvien vienādi cēloņi izsauc vienādas sekas. Jā, «kauzālītātes likums ir noteikts a priori, kā vispārējs noteikums, kuŗam padoti bez izņēmuma visi ārpasaules reālie objekti. Uz viņa aprioritātes dibinās viņa bezizņēmuma stāvoklis.»

*) Hobbes moral and political works. London 1750. Pag. 485.

Tas attiecas pēc būtības un vienīgi uz pārmaiņām un nozīmē, ka ja kaut kur un kaut kad objektīvā, reālā, materiālā pasaulē kaut kas daudz vai maz pārmainās, nepieciešamā kārtā iepriekš notikusi kāda cita pārvērtība un lai pēdējā būtu notikusi, atkal kādai citai bij jānotiek un tā tālāk līdz bezgalībai, bez kā būtu saredzams izejpunkts šai regresīvai pārmaiņu virknei, kura tāpat piepilda laiku, kā materiā telpu; nevar runa būt par iespēju iedomāties tādu izejpunktu, ne nu vēl paredzēt... Tāpat kauzālītātes likums saka, ja iestājusies iepriekšējā pārmaiņa — cēlonis, tad nepieciešami jārodas caur cēloni izsauktai vēlākai pārmaiņai — sekām. Tā Artūrs Šopenhauers savā «Grundprobleme der Ethik» (Ētikas pamatproblēmas) un Otons Lībmanis (Otto Liebmann) labi tēlo dabisko nepieciešamību ūniversā sekoši: «No acumirkīgā pasaules stāvokļa rodas nepieciešami un neizbēgami nākamais, tieši sekojošais pasaules stāvoklis, no tā turpmākais un tā joprojām, uz priekšu un atpakaļ laikā līdz bezgalībai. Ikkurš pasaules stāvoklis ir aizvien nākamā kopcēlonis un iepriekšējā kopsekas. «Šodienā» ir negrozāmi paredzētas «rit» un «parītdiena», tāpat kā vakar- un aizvakardienā — šodiena. Tādēļ pasaules procesam jānorit uz mata tā, kā viņš rit». Tā tad, kurp arī nemetam acis, viscaur valda nepieciešamība un stingra likumība. Nav jābrīnās, ja kauzālītātes likums, bez kura notikumi dabā un pasaules mašīnā nemaz nebūtu aptverami un saprotami, tika attiecināts arī uz cilvēku, apgalvojot, ka arī cilvēks ar viņa gribu un darbību padoti kauzālītātei. Tas jo vieglāk varēja notikt, jo vairāk pašapzinīgais cilvēks, šis pasaules mazais dievs, kā to Ģēte (Goethe) dēvē, tika uzskatīts kā dabas produkts, kā to mēdz darīt materiālisti. Toms Hobbss (Thomas Hobbes), kurš visus reālos procesus reducē uz kustībām un kurš visu ņem par labu, ko valsts absolūtā varapielaiž, kurš filozofiju reizumis apzīmē pat par «mācību par ķermeni», naivi skaita domāšanu vienkārši par priekšstatu (Vorstellung) saskaitīšanu un atskaitīšanu; Ludvigs Feiembachs bez kautrēšanās teic: «Der Mensch ist, was er isst» (Cilvēks

ir, ko viņš ēd). —Cik mulķīgs būtu šāds joks, ja tas pretendētu būt vairāk kas nekā joks,» piezīmē Otons Lībmanis savā «Analysis der Wirklichkeit (Īstenības analizē). Te man būtu jāpiemetina, ka pie vārda «mulķīgs» es gribētu piemētināt vēl vārdu «neoriģināls», jo šis izteiciens atrodams jau pie Paracelza fon Hohenheima, «gan ne», kā Rūdolfs Eikens teic, «tik seklā nozīmē, kā to lieto modernais materiālisms».

No šī redzes stāvokļa skatoties, cilvēks ir tikai lieta starp lietām, loceklis kauzālās, sakarības ķēdē, jā, pat mašīna (l'homme machine), kā Lametrijs (Julien de la Mettrie) teic; no gribas brīvības, konsekventi ņemot, te nevar būt ne runa.

Bet nevajaga nemaz būt sensuālistam, nedz materiālistam Lametrija un barona Dītricha fon Holbach'a garā, lai nāktu pie slēdziena, ka cilvēka griba un darbība ir stingri dēterminētas. Neskaitāmus piemērus mums dod filozofijas vēsture. Pievedīsim tikai vienu: Spinoza savā panteistiskā naturālisma sistēmā ir izvedis dēterminismu visnoteiktāki un viskonsekventāki. Kauzālītales likums, kuŗa bezizņēmuma stāvokli Spinoza atzina un kuŗu klusu ciešot paredzēja savos lieliskos pētījumos Galilejs (Galileo Galilei) un Keplers, šis likums būs pietiekošs iemesls, lai ikviens konsekventi un noteikti domājošs cilvēks tiktu atbiedēts no absolūtas gribas brīvības, vidus laiku «liberum arbitrium indifferentiae», atzišanas. Šāda gribas brīvība nav nekas cits, kā blēņas, neiedomājama chimēra, jo viņa saietas ar kauzālītāti, kā uguns ar ūdeni.

Ja ko tamlīdzīgu saprotam zem gribas brīvības, tad, zināms, taisnība skābekļa, amonjaka u. c. atradējam Priestlejam (Priestley), kad viņš apgalvo, ka nav citas izvēles, kā izvēle starp nepieciešamības atzišanu un nonsensu (In short, is no choice in the case, but of the doctrine of necessity or absolute nonsense*). Es domāju, ka mūsudienās nevienam nopietnam domātājam vairs nenāks prātā tādu nonsensu aizstāvēt. Ka tas patiesi ir, mēs redzam no tā, kaviens no indēterminisma jaunākiem priekšstāvjiem, Kūno Fišers, noteikti protestē

*) «The Doctrine of philosophical necessity». Birmingham 1782. Pag. 287.

pret tamlīdzīgu gribas brīvību. Viņš saka: «Ar patvaļības, kā nepamatotas darbības iespējas nostādīšanu pretim nepieciešamībai un ikkurai kauzālai darbībai, pielaista viena no pamatklūdām, kas brīvības jautājumu ļoti sarežģī, un to padara scholastisku. Iedomājas, ka griba ir līdzīga svariem, kas nesajūt svaru, nesajūt to, cik viegli vai smagi ir iemesli par vai pret, paši par sevīm stāv līdzsvarā un aiz bezpamatotas patikas sveras uz vienu vai otru pusi. Šinī «aequilibriumā», šinī gribas indierencē ir nolikts «liberum arbitrium», gribas brīvības kardinālpunkts, un uz šo punktu vērsta piekrišana vai noliegšana.» Tiktāl Kuno Fišers. Arī Otons Lībmanis taisa iebildumus pret šādu «absolūtu gribas neaprobežotības» mācību, kurā «skaidri redzami arī bez dziļākas pārdomas šķiet neiespējama chimēra».¹⁾ Vai gan varētu citādi būt? Šāda mācība par gribas brīvību ir tiešs atentāts uz veselo cilvēka prātu un kauzālītātes likumu, kurš saka, ka pasaulē viss notiek ar reālu nepieciešamību un ka vienādi cēloņi izsauc vienādas sekas. «Quidquid fit, necessario fit et aliter fieri non potuit». («Kas notiek, notiek nepieciešami un citādi notikt nevar»).

Kā jau minēju, nav jābrīnās, ka cēlonības (kauzālītātes) likums tika attiecināts arī uz cilvēku un tika teikts: «Ka katra darbība nedzīvā dabā ir divufaktoru, vispārējā dabas spēka parādības un šo parādību izsaucēja atsevišķa cēloņa produkts; gluži tāpat arī ikviens cilvēka darbs ir rakstura un viņu iespaidojošā motīva nepieciešams produkts. Ja abi faktori doti, neizbēgami seko darbība. Lai notiktu cita darbība, būtu vajadzīgs vai nu cits motīvs vai cits raksturs. Katru darbību varētu arī noteikti paredzēt, ja, no vienas puses ņemot, nebūtu ļoti grūti izpazīt raksturu, un, no otras puses ņemot, motīvs nebūtu padots citu, bieži apslēptu un vienīgi cilvēka domu sfairā atrodošos citiem nepieņemamu motīvu iespaidam.

¹⁾ Otto Liebmann. «Ueber den individuellen Beweis für die Freiheit des Willens.» Stuttgart 1866. Pag. 43.

Tad būtu pareizs arī tas, ko lielākais vācu drāmaturģs Šillers (Schiller) vienā no saviem galveniem darbiem, Wallensteinā, saka:

«Des Menschen Thaten und Gedanken, wisst!
Sind nicht wie Meeres blind bewegte Wellen
Die innere Welt, sein Mikrokosmos, ist
Der tiefe Schacht, aus dem sie ewig quellen,
Sie sind nothwendig, wie des Baumes Frucht,
Sie kann der Zufall gaukelnd nicht verwandeln.
Hab ich des Menschen Kern erst untersucht,
So weiss ich auch sein Wollen und sein Handeln.»

(Cilvēka darbi un domas, zināt! Nav vis kā jūras akli kustināti viļņi. Iekšējā pasaule, viņa mikrokosms, ir dziļā aiza, no kurās viņi mūžīgi izriet, viņi ir nepieciešami kā koka auglis, nejaušība svārstoties tur nekā nevar grozīt. Ja es tik cilvēka kodolu — viņa raksturu izmeklējis esmu, tad es arī zinu viņa gribu un darbību.)

Bet tā kā cilvēks kā laicīga un telpiska būte ir saistīts ar laiku un telpu un tā kā vienā laikā var notikt tikai viena darbība, tad viņš, esot tāds, kāds viņš ir, ar tādu no dabas dotu raksturu, ar tādu izglītību, pieredzi, tādu apkārtni un zem zināmiem apstākļiem, zināmam motīvam iedarbojoties, var gribēt un darīt tikai tā, kā viņš dara un grib, t. i. viņš nav brīvs un viņa griba un darbība ir stingri dēterminētas, noteiktas; pēdējais saskanētu arī ar fizioloģiskās psiholoģijas pieredzes rezultātiem, jo viņa māca, kā Čihens (Th. Ziehen) saka, ka «mūsu darbība un domas ir noteiktas — necesitētas».

Cilvēka domas un darbība ir stingri dēterminētas; viņam jāgrib, jādara, jābūt tādām, kāds viņš, grib, darbojas: to saka dēterminisms, un viņa pusē stāv bezizņēmuma kauzālītātes likums lepns, pavēlošs.

Ja universā valda tikai dabiskā nepieciešamība, tad, saprotams, nevar saukt pie atbildības cilvēku par viņa darbiem. Tad, bet arī tikai tad, varētu viņam, ar Čihenu (Th. Ziehen) runājot, pieskaitīt launu darbu par vainu tādā pat mērā, kā pārmest kādai puķei viņas neglītumu. Tad būtu vietā arī Šillera izteiciens: «Ne notikušo atriebt, draudošām briesmām mēs gribam pretim stāties», jo soda jēdziens būtu jāatmet. Apsūdzētais negēlis tiesas priekšā ar tiesību varētu teikt: apsūdziet dabu un ne mani, jo es esmu

tāds, kāds es esmu ne aiz savas, bet gan dabas vainas; es esmu nepielūdzamās dabiskās nepieciešamības rokās tikai akls ierocis. Jeb ja viņš pat būtu lasījis Fichti, tad viņš, varbūt, lai pierādītu savu nevainību, citētu — pievestu tā vārdus un teiktu: «Viss, kas jebkad esmu vai topu, esmu un topu nepieciešami un nav iespējams, ka būtu es citāds.» Vai arī: «Es atrodos stingrās nepieciešamības nepielūdzamā varā; ja viņa lems, ka man jābūt netiklim un nelgam, es būšu netiklis un nelga; ja viņa lems, ka jābūt man gudram un labam, es būšu gudrs un tikls.»¹⁾ Arī pēc Šopenhauera mācības lielākais negēlis varētu neapgāzami pierādīt savu nevainību. Darbība pēc viņa ir rakstura un attiecīgā motīva nepieciešams produkts. Raksturs ir iedzimts, konstants (pastāvīgs, negrozīgs) un izzināms tikai caur pieredzi; ergo: pēc Šopenhauera mācības nevarētu cilvēku saukt pie atbildības. Vēl ļaunāk klātos Artūram Šopenhaueram, ja viņš, atbalstoties uz intelligiblo raksturu, gribētu saukt pie atbildības ļaundari. Empīrisko raksturu var izpazīt caur pieredzi, bet intelligiblo nē, jo pēdējais ir ārpus cilvēka pieredzes apjoma; ergo: cilvēks nevar būt atbildīgs par sava intelligiblā rakstura darbiem, jo viņš to ne pazīst, nedz var atzīt, ja intelligiblais raksturs vispār ir spējīgs darboties, būt atbildīgs, jo ko gan nabaga cilvēks lai dara, ja intelligiblam raksturam tiktos no neaizsniedzamiem augstumiem, tālumiem vai citurienes kaut ko darīt?

Ja universā valda tikai ἀνάγκη (anánkē) — liktenīga nepieciešamība, tad jēdzienu «vaina», «nopelns», top par tukšu skaņu un par labu vai ļaunu, uzslavu vai nopelšanu un par kādu atmaksu nevar būt ne runa. Un tomēr mēs redzam, ka ikdienišķā dzīvē labais saņem atalgojumu un ļaunais — sodu. Genijam un tautas labdarim ceļ pieminekļus un noziedzniekus giljotinē. Tā tad, ja notikusi ļaundari-

¹⁾ «Die Bestimmung des Menschen.» Berlin 1800. Pag. 34.

ba, jābūt soda iemeslam. Par nodarīto pārestību jāatriebjas, un ja valsts to nedara vai arī nespēj to darīt, tad pati tauta jūtas spiesta atriekt. Tā, zināms, ir novēršanās no likuma ceļa, bet mums šeit svarīgs tas fakts, ka taisni šeit redzams, cik dziļi tautā iesakņojusies pārliecība, ka par launu darbu jābūt atmaksai; un ja arī ļaundaris izbēgtu bendes rokai — pasaulīgam sodam, tad viņš tomēr neizbēgs pilnīgi kādam citam sodam, jo «klusu runā mūsu sirdī kāds dievs», teic dzejnieku firsts Gēte (Goethe), kuŗš kļuva mums teic «dari šo un nedari to», šis dievs reizumis tur bargu tiesu un no viņa nevar izbēgt neviens, lai dzīvotu tas būdā vai ķēniņa pilī, lai būtu skrandains ubags vai purpurā tērpies ķēniņš. Skaistu piemēru atrodam pie lielā cilvēku pazinēja Šekspīra (Shakespeare), kad asinssunis Richards III, sirdsapziņas mocīts, izsaucas, pats sevi nolādēdams un nievādams:

Kungs Jēzus, žēlo! — Nieki! tikai sapnis.
 Ai, bailā apziņa, kā moci mani!
 Vēl dziļā pusnakts: uguns zili deg,
 Man miesa trīc un auksti sviedri plūst.
 Kā bistos? Sevis? Cita nav še. Richards
 Mīl Richardu, tas ir: es esmu es.
 Vai še kāds slēpkava? — Nē, nav. — ir gan:
 Še esmu es. Tad bēdz! — Kā? — Pats no sevis?
 Jā, bēgt ir iemesls, jo gribu atriekt.
 Ko? Atriebt sev? Bet sevi pats es mīlu.
 Par ko? — Par labu, ko sev darījis?
 Ak nē! es drīzāk ienīstu pats sevi —
 Par darbiem nīstamiem sev pašam.
 Es — nelietis. Nav tiesa! Muļki runā
 Par sevi labu! — Muļki neglaimo!
 Daudz tūkstoš mēlu manā apziņā,
 Un katrai citāds apsūdzības stāsts,
 Un katrs stāsts man nelietības pārmet.
 Lauzts zvērasts, lauzts vismilzīgākā mērā.
 Liets asinis, liets negantākā kārtā;
 Ikkatrs grēks, ikkatrā veidā darīts,
 Uz āru raujas, saukdams: Vainīgs! Vainīgs!
 Nāk izmisums. Neviens vairs nemil manis:
 Ja mirstu, it neviens man nejūt līdz,
 Un kā lai līdzjūt cits, kad sevi pašā
 Vairs līdzcietības nejūtū sev pašam?

(Fr. Adamoviča tulk.).

Ja nu cilvēka griba un darbība ir dēterminētas un ja, kā Aristotelis¹⁾ zīmīgi teic, «uzslavē un peļ tikai par to, ko cilvēks darījis brīvprātīgi, kamēr nejaušus pārkāpumus piedod un darītāju pat nožēlo, tad būtu nežēlīgi un nepiedodami — sodīt cilvēku tikai soda dēļ,» un dievs, kuŗš mūsu sirdīs lēni uz mums runā, tad izrādītos par briesmīgu un nekaunīgu velnu. Un tā kā «neviens neizturas attiecībā pretreālītātes gaitu kā vienaldzīgs un bezpartejisks skatītājs, kā tīri uzņēmēja intelliģence, kā pasīvs intelektuāls spogulis, bet ikkuŗš gan jūt spiests vienu lietu apbrīnot un atzīt, otru nosodīt un nicināt un, sakarā ar šādu spriedumu, veido savas dvēseles attīstību,» kā tik enerģisks un ideāls cilvēks, kā Fichte, jūtas atbiedēts no dabīgās nepieciešamības. Tas raksturojas viņa sekošos izteicienos, kas gan stāv stipri pretrunā ar augstāk minēto: «brīvības sistēma apmierina mani, pretējā nonāvē un iznīcina manu sirdi. Aukstam un nejūtīgam būt un tikai noskatīties atgadījumu maiņā, būt tikai laiskam spogulim, kas atspoguļo garām slīdošos tēlus — tāda eksistence man nepanesama, es viņu nicinu un nolādu. Es gribu mīlēt, gribu līdzjūtībā izplūst, priecāties un bēdāties.»²⁾

Sakarā ar to dēterminisma pretinieks varētu norādīt uz brīvību kā uz tikumiskās iekārtas pamatu un noteikumu un sacīt: zināms, ikkuŗš stāv zem ārpasaules iespaidiem, kas gan to varētu liegt! Bet dēterminisms uzskata cilvēku kā dabas produktu, kā lietu starp lietām; viņš atstāj bez ievērības tikumību un aizmirst, ka līdzās ārējai pasaulei ir arī vēl cita, augstāka, tikumības pasaule. Gan cilvēks nevar padarīt notikušo par nebijušu, nevar izdzēst savu pagātņi, bet priekšā viņam ir nākotne, līdzīgi neaprakstītai lapai vai tukšai tāpelei — tabu-

¹⁾ Aristotelis opera omnia Graece et Latine Paris 1850., volumen secundum, Eth. Nicom. III., 1. pag. 24.

²⁾ «Bestimmung des Menschen», Berlin 1800. Pag. 63.

la rasa. Cilvēks ne tik vien ir pasīvs skatītājs ūniversā, jeb, ar Šekspīru runājot — likteņa rokā vai varā, kā kāda muša nerātņa puikas rokās, bet viņš var aktīvi iejaukties kauzālajā sakarībā, lai realizētu savus ideālus. Bet ja cilvēks darbojas, viņa spēki pieaug, kā to sevišķi izceļ lielais Aristotelis, un ko gan nekad nevarēs diezgan stipri izcelt. Cīņā un kaujā cilvēks norūda savus spēkus un top aizvien vairāk pats savs kungs, viņš pamazām atmet launumu, kuŗš viegli sasniedzams, jo ceļš turp ir līdzens un tā mājoklis nav tālu, — viņš aizvien vairāk dzenas pakal tikumībai, ceļā uz kuriem dievi argudru ziņu, kā Hēsiods saka, likuši sviedrus, kur ceļš ir garš un kŗaujš un sākot nelīdzens.

Pie brīvības jāpieturas, jo bez brīvības nav pirmatnības. Cilvēks caur saviem ideāliem ir brīvs. Nenoteikto gribas brīvību, par kuŗu domā tauta, zinātnei jāsaārda — tā dēterminisma nozīme. Gan bez rakstura un motīva nevar būt darbības, bet iekams cilvēks ko dara, tas, apzinādamies sevi un ārpasauli, pārliiek, vai viņam domāto darbu darīt vai nē, viņš apsveŗ iemeslus par un pret un, skatoties pēc attiecīgā sprieduma, dara vai nedara vienu vai otru lietu. Tā tad cilvēks ir savu darbu darītājs, viņš tos arī atzīst par saviem un jūtas par tiem atbildīgs, kas pretējā gadījumā nevarētu būt. Viņa griba un darbība no ārpasaules gan tiek iespaidotas, tam jācīnas, bet nav teikts, ka būtu nolemts, ka tam cīņa jāzaudē, t. i. viņš ir brīvs; bet

Vien tas ir brīvību un dzīvi pelnījs,
Ikdienas kas sev tās no jauna izcīnījs!

Šis pēdējais uzskats tiek saukts indēterminisms.

Gribas brīvības jautājums ir viens no visgrūtākiem jautājumiem. Viņā ir dziļš traģisms. **Ja noliedz kauzalitātes (cēlonības) likumu, tad jāatsakās no zinātnes, jo uz tā dabas zinātne dibinās, ja noliedz un atmet gribas brīvību, tad cilvēku nevar darīt atbildīgu par saviem darbiem, jo tas būtu netaisni.** Gribas

brīvības jautājums vēl nav galīgi izšķirts ir tagad. Viņš ir nopietnas ievēribas un pārdomas cienīgs un tāpēc ikvienam pārdomājams.

B. Gribas brīvības problēmas vēsturiskā attīstība

Gribas brīvības jēdzienā ietilpst fiziskā, intelektuālā un morāliskā brīvība. Fiziskās brīvības jēdziens negatīvs. Fiziskā brīvība pastāv materiālu šķēršļu vai kavēkļu nebūtībā. Runā tāpēc par brīvu, neaizsprostotu izredzi, brīvu ceļu, brīvu presi u. t. t. — Attiecinot fiziskās brīvības jēdzienu uz dzīvniekiem, jāsaka, ka tie brīvi tad, kad viņi nesaistīti un var netraucēti dzīvot pēc savas patikas. Brīvs šai ziņā saucams putns gaisā, zvērs mežā, cilvēks, kas nav cietumā, tauta, kuŗa pati sevi pārvalda pēc viņas pašas dotiem likumiem. Politiskā brīvība tāpēc pieskaitāma fiziskai brīvībai. —

Intelektuālā ziņā cilvēks brīvs tad, kad viņa prāts neaptumšojies, skaidrs, vesels. Intellektam jeb atziņas spējai, kuŗa pēc Šopenhauera motīvu medijs, lūk, skaidri un pareizā gaismā jānostāda motīvi, jo tikai tad griba var dzīties pēc tā, pēc kā tai pēc savas dabas jātiecas. — Dzilā miegā, dzērumā, trakumā vai lielā uzbudinājumā prāts nespēj motīvus pareizi apgaismot un cilvēks tādos gadījumos nav kungs par saviem darbiem. — Morāliskā brīvība īsti ir tā brīvība, kuŗu domā runājot par gribas brīvību jeb indēterminismu.

Gribas brīvība nozīmē: 1) no metafiziskā viedokļa skatoties, gribas, kā visa pirmatnējā kodola neatkarību no kuŗas katras cēlonības; 2) ētiskā jeb morāliskā ziņā spēju uz saprātīgu ētisku un sabiedrisku motīvu pamata pārvaldīt miesas un citas tiksmes un pretimstāvēt ārējām un iekšējām kairēm un iespaidiem; 3) psihiskā ziņā patstāvīgas, individuālas, pārdomātas un saprātīgas gribas iespēju.

Novērojumi rāda, ka cilvēks savos darbos var būt saistīts un kavēts nevien materiāliem šķēršļiem, bet ka arī brīdinājumi, apsoliņumi, briesmas u. t. t. dara uz cilvēku iespaidu. Nav gan šaubu, ka motīviem uz cilvēkiem nevar būt tāds iespajds, kā materiāliem šķēršļiem, jo pārvarēts tiek pat pats stiprā-

kais motīvs — dziņa uzturēt dzīvību — kā to rāda pašnāvības gadījumi. Ja nu cilvēks spējīgs pārvarēt tik spēcīgus motīvus, kā dzīvības pašuzturēšanas jeb dzīves tiksmes motīvu, tad jādomā, ka cilvēks var, ko vien tas grib. Bet nu ceļas jautājums: vai cilvēks katrreiz var gribēt arī citu, nekā to, ko viņš grib, jeb ar citiem vārdiem: vai cilvēka griba arī jeb maz ir brīva? Vai cilvēks vienos un tajos pašos apstākļos, padots vieniem un tiem pašiem iespaidiem, var gribēt nevien to, ko viņš grib, bet arī tam ko gluži pretēju? Jeb vai cilvēkam katrreiz jāgrib un jādara tā, kā viņš grib un dara, t. i. viņa griba nav brīva un ir tāpat padota cēlonības likumiem, kā viss cits pasaulē?

Starp gribas brīvības (indeterminisma) un gribas nebrīvības (determinisma) piekritējiem valda jau gadu tūkstošiem ilga cīņa. Jaunāku laiku ievērojamākie filozofi ir gan vai visi deterministi, t. i. tādi, kas neatzīst gribas brīvību. Gribas brīvības piekritēji savu uzskatu labā pieved, ka cilvēki to dziļi sajūtot un arī paši atzīstoties, ka viņi brīvi un par saviem darbiem atbildīgi. Ja noliedzot gribas brīvību, tad tak cilvēka tikumiskā dzīve pilnīgi zaudējot visu savu nozīmi. Cilvēks, ja tā griba pilnīgi nebrīva un ja tam jāgribot un jādarot tā, kā viņš nu katrreiz grib un dara, tak neesot darāms par saviem darbiem atbildīgs. Un taču cilvēks sajūtot, ka vienīgi viņš savu darbu darītājs un kāda iekšēja balss tam sakot, ka viņš arī par tiem atbildīgs.

Deterministi savas teorijas labā aizrāda, ka cilvēks pasaulē ir tik it kā daļiņa no kā vesela, un tā kā visā dabā valdīt stingra likumā, viss notiekot pēc negrozāmiem dabas likumiem, tad arī cilvēka griba padota tiem pašiem likumiem. Pamatīgi lietu aptverot, arī gaiši redzot, ka ne fiziskā, ne dvēseles pasaulē nevarot atrast nekā, kas nebūtu padots cēlonības likumam. Pat indeterministu pievestais aizrādījums, ka, ja cilvēka griba nebūtu brīva, tad cilvēka tikumiskā dzīve zaudētu savu nozīmi, runājot par labu nevis indeterminismam, bet determinismam, jo ja cilvēka griba nebūtu padota cēlonības likumam, tad tak cilvēka gribā valdītu anarchija un cilvēks tad taisni nevarētu būt atbildīgs par saviem darbiem. Arī audzināšanai tādā gadījumā vairs nebūtu nozīmes, jo tā jau taisni dibinoties uz tā, ka cilvēka gribā valda ne anarchija, bet likumā.

Ja nu cilvēka griba nav brīva, ja cilvēkam jāgrib un viss jādara taisni tā, kā viņš grib un dara, jā, kā tad nu lai cilvēks da-

rāms atbildīgs par saviem darbiem? Vai katrs cilvēkam piepriests sods tad nebūtu netaisns, jo sodīts taču var tikt tikai tas, kas vainīgs un ja nu cilvēks citādi gribēt un rīkoties nav varējis — vai tad viņš jēl pavisam vainīgs un sodāms? Vai ikviens noziedznieks pēc tiesas un taisnības savam tiesnešam nevarētu atbildēt, ka viņš citādi pavisam nevarējis ne gribēt, ne arī darīt un ka viņš tāpēc īsti nav ne saucams pie atbildības, ne arī sodāms? Gluži pareizi, cilvēkam bija tā jāgrib un jādara, bet svarā te krīt tas, ka ikviena darbs ir taisni viņa gribas un uz tā gribu iespaidoša motīva jeb iemesla sekas. Ja cilvēka griba būtu bijusi citāda, tad zināmam iemeslam uz tā gribu būtu bijis citāds iespaids un arī sekas tad būtu bijušas citādas. Vieni un tie paši iemesli tak uz visiem cilvēkiem nedara vienādu iespaidu. Atkaras daudz no tā, kāds cilvēka raksturs, kāda viņa gribas tieksme. Ja cilvēka raksturs labs, ja viņa griba tiecas pēc laba, tad cilvēks, ievērojot to, ka arī viņa griba pati ir it kā spējīgs, ievērojams apstākļi vai kā veidojošs spēks, būs spējīgs atturēties pretī arī ļaunām iekārēm, tādām, kurām cits, kam citāds raksturs, citāda griba, varbūt vairs nespēs atturēties. Cilvēks tāpēc, kā Platons pareizi izsakās, ne sodāms, bet labojams. Ne cietumos tas tāpēc slogāms, bet ievietojams labošanas, audzināšanas iestādēs, kur tā gribas virziens no ļauna pārveidojams uz labu.

Pievēdīsim šē dažū ievērojamāku filozofu ieskatus par indēterminismu un dēterminismu. — Pēc Sōkrata brīvs tas, kas dzīvo tikumīgi un rīkojas ar prātu (Ksenofōnta Memor. IV, 6). Iekāres važās saistītais pēc Platōna nebrīvs. Kam slikta dvēsele, tā darbi slikti, kam laba — labi (Rep. I, 353). Bet par saviem darbiem cilvēks tomēr atbildīgs (Rep. X, 617). Pēc Aristoteļa nebrīvi strādāts tas, kas uzspiests, kas darīts nezinātniski, brīvi turpretī tas, kas darīts ar apziņu (Eth. Nic. III, 1). — Stoīki metafizisko dēterminismu rauga savienot ar ētisko gribas brīvību. Viņi šķir to, kas cilvēka varā, no tā, kas nav viņa varā. Brīvs, ētiskā ziņā, pēc viņiem tas, kas dara to, kas viņa varā. Viss padots vispasaules likteņa varā. Nesekot šim vispasaules likumam neviens nevar. Viņam jāpadodas tā kā tā, vienalga, vai nu grib vai negrib. Bet kas tam padodas labprātīgi un seko no laba prāta, tas ir saucams par brīvu. Liktenis, kā stoīki izsakās, vada to, kas labprātīgi padodas un seko vispasaules attīstības gaitai, bet rauj līdzti tos, kas

tam kārpas pretī (Seneca, Ep. 107). Pēc epikūristiem cilvēka griba ir brīva. Plotīns gribas brīvību atrod sapratīgā, labi pārdomātā darbībā. — Grieķu filozofijā gribas brīvības problēma, var droši teikt, netika aptverta visā tās pilnībā. Tas pats sakāms arī par vidus laiku filozofiju. Vidus laikos, kur filozofija bija tapusi par reliģijas kalponi, par ticības dogmu pierādītāju un kur Dievs tika uzskatīts kā visa pirmcēlonis, konsekventi galu galā par visu atbildīgs darāms bija tikai Dievs, šis vispasaules pirmcēlonis. Pēc Augustina absolūta gribas brīvība cilvēkam gan bija priekš grēkos krišanas, bet pēc tās cilvēks zaudējis gribas brīvību. Priekš grēkos krišanas cilvēks Dieva radīts bija labs un viņam bija pilnīga gribas brīvība. Cilvēks, kā Augustins saka: «poterat non peccare et non mori» («varēja negrēkot un nemirt»). Pēc grēkos krišanas cilvēks turpretī, saka Augustins, «non potest non peccare et non mori» («nevar negrēkot un nemirt»). Cilvēka griba vairs nav brīva. Grēks pēc Augustina ir iedzimts (peccatum originale) un līdz ar viņu ir nākusi nāve pasaulē. Cilvēka sirdsprāts nu ir ļauns no mazām dienām. Gribas brīvības vairs nav. Viss tagad atkaras no Dieva žēlastības. Dievs pēc Augustina ir: visspēcīgs, taisnīgs, žēlsirdīgs, viszinātājs. Pēc savas absolūtās taisnības viņam nu būtu visi cilvēki jānosoda, jāpazudina. Bet Dievs ir arī žēlsirdīgs un Viņš grib kādu daļu cilvēku glābt. Uz sava absolūtā lēmuma («decretum absolutum») pamata absolūti taisnais, žēlsirdīgais Dievs, kurš ir augstākais labums (summum bonum) cilvēkus šķīro: vieni ir atstumtie («reprobati»), otri izraudzītie («electi»). Vieni izraudzīti svētlaimībai, otri galīgai pazudināšanai. Bet tā kā Dievs absolūti visu zina, arī visu, kas notiks, tad Dievs arī zina, kurus Viņš izraudzīs svētlaimībai un kurus mūžīgai sodībai un postam. Apžēloto skaits, kā Augustins saka, ir mazs. Tā Augustins ar saviem ieskatiem par gribas brīvību faktiski ieskaras prēdēstinācijas teorijā (praedestinatio, mācība, ka viss jau iepriekš nolemts).¹⁾ Šolastiķi pa galvenai daļai piekrita gribas brīvībai. No jaunlaiku ievērojamākiem filozofiem Dekarts jeb Kartezijs aizstāvēja gribas brīvību. Leibnics starp dēterminismu un indēterminismu ieņem savienotāja lomu. Motīvi gan gribu loca, bet nepiespiež. Cilvēks visu apsver un tā gribas virzienu noteic ne ārēji, bet iekšēji motīvi. Cilvēka paša krūtīs galu galā viņa laimes zvaigznes. Pie stingriem dēter-

¹⁾ Tā arī uz Augustina mācību par gribas brīvību skatās profesors Dr. Pauls Deisens (Deussen), prof. Dr. A. Mesers (Messer) un vēl citi filozofijas vēsturnieki.

ministiem pieskaitāmi, starp citiem, Spinoza, Hobbss, Jūms, Pristlijs, Šopenhauers. — Par gribas brīvības problēmu skat.: Arthur Schopenhauer, Die beiden Grundprobleme der Ethik; Kuno Fischer, Ueber die menschliche Freiheit; Otto Liebmann, Ueber den individuellen Beweis für die Freiheit des Willens; P. Zālīte, Darstellung und Kritik der Kantischen Lehre von der Willensfreiheit mit einem geschichtlichen Rückblick auf das Freiheitsproblem.

C. Kā Kants izšķir gribas brīvības jautājumu?

Cīņa starp dēterminismu un indēterminismu velkas kā sarkans pavediens cauri visai ētikas vēsturei. Kā savienojama kauzālītāte un brīvība un vai tas jēl pavisam iespējami, tas ir pats galvenais jautājums visā ētikā. Ja valda tikai kauzālītāte, ja nav brīvības, tad nav ētikas, nav atbildības, nav ētisku ideālu, nav tikumisku mērķu. Bez brīvības nav tikumības, nav atbildības. Bairena (Byron) Kains tad pilnīgi dibināti varētu sacīt: «Kas es esmu, tas es esmu. Es nemeklēju dzīvības, neradīju pats sevi. Kāpēc es esmu? Vispirms viņš (Dievs) glaimo putekli ar Ēdenes un nemirstības staru, tad to atkal pārvērš par putekli — kāpēc? Un kāpēc gan es strādāt esmu nosodīts? — Tāpēc, ka mans tēvs Ēdenē nenoturējās. — Kas man tur par daļu? Es nebiju dzimis un nemeklēju dzīvības. Tik pat maz, kā to dzīvi, kas pateicoties dzimšanai, man dota, es mīlēt varu. Un kāpēc vajadzēja viņam tāpēc ciest, ka viņš klausīja čūskai un sievietei? — Vai tas bija grēks? Ja koks dārzā tika stādīts, kāpēc ne viņam? Ja viņam nē, kāpēc tad viņa tuvumā, dārza vidū viņš bija visskaistākais? Tik viena atbilde uz visiem jautājumiem dota tiek: Viņa griba tā bija un tā ir laba. — Kā es to zinu? — Viņš ir visspēcīggs. Vai tāpēc viņš ir labs? — Es slēdzu tik no tiem augļiem, kuŗi man ir jāēd ne aiz manas vainas, un tie ir rūgti.»¹⁾

Ievērojot gribas brīvības svarīgumu, vai visi filozofi par to rakstījuši: vai nu atsevišķus darbus vai vismaz par to, starp citu, izteikušies. Šai problēmai garām paiet nevar.

¹⁾ Sal. Byrons Werke. Stuttgart und Berlin. Verl. Speemann. Kain. 88.—152. lapp.

Grieķu filozofijā — jāsaka līdz ar Ādolfu Trendelenburgu — gribas brīvības problēma vēl nebija uztverta un aptverta visā pilnībā. Kautzālītātes jēdziens un brīvības jēdziens vēl nebija tik patstāvīgi un tik nesamierinājami nostatīti viens otram pretī kā tagad. Vidus laikos filozofiskām interesēm bija jāapklust baznīcas interešu priekšā. Jaunos laikos gribas brīvības jautājumam piegriez lielu vērību un rauga viņu izšķirt. Bet jāsaka, ka neskatoties uz daudzajiem mēģinājumiem, tas nevienam nav izdevies. Ir braukts it kā caur Charibdu un Skillu mazā prāta laiviņā. Nevien laivinieks nav sveiks izbraucis. Laiviņa pret klintīm ir sadragājusies. Pats drošsirdīgais laivinieks cietis. Jeb vai gribas brīvības problēma pieder pie tām, kuras nav izšķiramas? Vai kautzālītāti un brīvību nekad neizdosies pilnīgi savienot un samierināt? — Jaunlaiku filozofijā Dekarts aizstāv gribas brīvību, Leibnics, starp dēterminismu un indēterminismu ieņem izlīdzinošu, savienojošu stāvokli, stingri dēterministi turpretī ir: Hobbss, Jūms (Hume), Pristlijs, Spinoza, Šopenhauers u. c. Kādu stāvokli ieņem Kants? Vai viņš ir dēterminists vai indēterminists? Aizrādīts jau ir: kā viņš šo gribas brīvības problēmu izšķir.

Daudzi Kantu vienkārši pieskaita pie indēterministiem. Tik vienkārši tas nav, kā to domā un dara.

Kants gan runā par praktiskā prāta primātu, postulē un atsauc atkal to atpakaļ, ko viņš savā «tīrā prāta kritikā» nebija varējis pierādīt un kas pat, kā izrādījās, stāvēja aiz cilvēka prāta atziņas spējas robežām, kā Dievs, dvēsele, dvēseles nemirstība u. t. t. Nevarēja pierādīt ne to, ka Dievs ir, ne to apgāzt, ka viņa nav. Tāpat tas bija ar dvēseli un dvēseles nemirstību. Visi šie jautājumi un vēl daži citi nebija ar prātu ne pierādāmi, ne arī apgāžami.

Tā kā nu Kants aiz svarīgiem iemesliem, lai glābtu un pamatotu morāli, postulēja Dievu un dvēseles nemirstību, tad viņš pats sacīja un aizrādīja, ka tā vairs nav zinātne, bet ticība, kas zinātnei nerunā pretī. To nedrīkst aizmirst. No sava filozofiskā viedokļa Kantam tas nenācās grūti. Pateicoties viņa jaunajai atziņas teorijai, viņa apriorajām laika un telpas formām un viņa 12 katēgorijām un to pielietošanai, mēs nespējam atzīt lietu par sevi vai lietu sevī, bet tikai viņu parādības. Mēs

neatzīstam noumenus (lietas par sevi), kā Kants saka, bet tikai viņu fainomenus (parādības). Ar citiem vārdiem, mēs skatām pasauli un visas lietas, visu, it kā caur laika, telpas un katēgoriju prismu.

Parādību (fainomenu) pasaulē, t. i. mūsu redzamā pasaulē, saka Kants, valda kauzālītāte, tur brīvību velti meklēt. Viss tur noteikts un notiek pēc negrozāmiem likumiem. Kants, kas pats bija liels dabas pētnieks, kas pirmais bija rādījis, kā pēc mēchanikas likumiem izcejas un attīstas pasaule, mūsu saules sistēma, kas noteica un aprēķināja zvaigžņu ceļus, zemes ass griešanās palēnināšanos un samērā ar to dienas pagarināšanos, kas izziņāja un izprata vēja likumus, ieskatījās zemes iekšienes spēku darbībā un izprata zemestrīču un vulkānisma cēloņus u. t. t., nemaz nevarēja neatzīt kauzālītātes likumu par vienīgi valdošo dabā, jo uz kauzālītātes likuma dibinās visas modernās dabas zinātnes. Bez kauzālītātes likuma, kā granita pamata, jāsabruk visām dabas zinātnēm, vispār zinātne nav iespējama. Kants to zinādams, pat iet tik tālu, ka apgalvo un saka: ja būtu zināms kāda cilvēka «empīriskais raksturs» un pazīstami visi apstākļi, kas uz viņu dara iespaidu, tad cilvēka gribu un darbību varētu tāpat iepriekš nosacīt, kā mēs iepriekš aprēķinām un nosakām saules un mēneša aptumšošanos. Ar vienu vārdu: parādību (fainomenu) pasaulē viss ir noteikts (dēterminēts) un viss tur notiek pēc kauzāliem likumiem. Brīvības tur nav. Pie tāda sprieduma pēc Kanta jānāk, vērā ņemot viņa «tīrā prāta kritiku», kur viņš apskata un izliek to, ko mēs ar mūsu prātu zinātniski varam zināt, cik tālu mūsu atziņas spēja sniedzas. Kas pāri par to, tā vairs nav zinātne, bet ticība. Ar to Kants sagrāva visas dogmas un izpelnījās nosaukumu: visu sadragājošais Kants (der alles zermalmende Kant).

Bet Kants nebija vien liels dabas pētnieks un liels filozofs, bet viņš bija arī liela tikumiska personība — personificēta sirdsapziņa. Viņam, kā tādām, dārga bija morāle. Un tā kā bez brīvības nebija morāles, nebija atbildības, tad viņš, viņa sirds, visa viņa būtība viņu spieda izsaukties: **tu vari, jo tev būs** (du kannst, denn du sollst)! Tā Kants postulē gribas brīvību. Viņa katēgoriskajam imperatīvam, kurš skan: dzīvo tikai pēc tās maksimas (galvenā likuma), kuŗa, kā tu vari vēlēties, tiktu pacelta par

vispārēju likumu («Handle nur nach derjenigen Maxime, durch die du zugleich wollen kannst, dass sie ein allgemeines Gesetz werde») nebūtu nekādas nozīmes, ja nebūtu gribas brīvības.

Tīrais prāts ir pats par sevi vien praktisks un dod cilvēkam vispārēju likumu, kuŗu mēs nosaucam par tikumības likumu («Reine Vernunft ist für sich allein praktisch und gibt dem Menschen ein allgemeines Gesetz, welches wir das Sittengesetz nennen»). Jo šis morāles likums dibinās uz viņa gribas kā brīvas gribas autonomiju, kuŗai pēc saviem vispārējiem likumiem nepieciešami vajaga reizē ar to saskanēt (to gribēt), kam viņai jāpadodas — jāgrib («Denn dieses moralische Gesetz gründet sich auf der Autonomie seines Willens als freien Willens, der nach seinen allgemeinen Gesetzen notwendig zu demjenigen zugleich muss einstimmen können, welchem er sich unterwerfen soll»).

Pēc Kanta zemes virsū jāvalda pilnīgai taisnībai un visam jātiek izlīdzinātam, katram labam un sliktam darbam, kā tas pelna, jātiek atmaksātam. Kants šai ziņā iet pat tik tālu, ka saka: ja taisnība izzustu, tad nav vairs vērts, ka cilvēki zemes virsū dzīvo («Wenn die Gerechtigkeit untergeht, so hat es keinen Wert mehr, dass Menschen auf Erden leben»). Bet viņš redz, ka «virs zemes nav taisnības, dūrei tik spēks», redz, ka «virs zemes nav laimes, tik zvēru pulks blauj, viens otram no mutēs tie kumosu rauj», redz, ka šē «blēdis smeļ, kā uzvarētājs, un taisnais galvu pišļos liec», redz, ka pasaulē īstas tiesas un taisnības nav, kā pat notika, kā tam, «kas priekus tiem nesa, kas tumsībā, grūtībā smaka, kas vārguļu sagraustām sirdīm bij dzīvības aka, kas cilvēci sildīja garīgās verdzības salnā, cilvēcei atmaksu deva Golgātas kalnā» (Edv. Veidenbaums). Tas pēc Kanta nevarēja mūžīgi tā būt, tā palikt. Taisnībai bija jāvalda un izlīdzināšanai jānotiek. Ja tas nevarēja notikt un nebija tā šē zemes virsū, tad tam vajadzēja tā būt kādā citā pasaulē — noumenu (lietu par sevi) valstībā. Kants tāpēc aiz šī iemesla postulē Dievu, dvēseli, dvēseles nemirstību. Bet saka, ka tā ir — ticība, kas nerunā zinātnei pretī. Kur zinātne beidzas, tur ticība sākas. Un tā kā bez brīvības nav tikumības, nav atbildības par saviem darbiem, tad Kants postulē arī brīvību, neskatoties uz kauzālītāti, kas ir vienīgā valdiniece un vēl neaprobežota valdiniece parādību (fainomenu) pasaulē.

Bet ja nu parādību pasaulē, mūsu redzamā pasaulē, brīvības nav, jā, kur tad viņa lai varētu būt? Atliek vairs tik noumenu (lietu par sevi) valstība. Tur viņa, pieņem Kants, var būt, tur viņa ir, tur viņa nepieciešami ir. Katēgoriskais imperatīvs to prasa, to tā grib. Viņam nebūtu nekādas nozīmes, nekāda pamata, ja tas tā nebūtu, ja nevarētu glābt brīvības, ja nevarētu, ja nestāvētu katra varā un katrā laikā katēgoriskai tikumības pavēlei sekot un to izpildīt («dem kategorischen Gebote der Sittlichkeit Genüge zu leisten in Jedes Gewalt zu aller Zeit»).

Tikai brīvības valstībā ir tikumības likums («Nur für ein Reich der Freiheit gibt es ein Sittengesetz»).

Visa Kanta brīvības mācība īstenībā dibinās uz viņa noumenu (lietu par sevi) šķiršanu no fainomeniem (parādībām). Noumeni ir brīvi, fainomeni nebrīvi (dēterminēti). Cilvēks kā noumenons (lieta par sevi vai lieta sevī) nav padots nepielūdzamajam kauzālītātes likumam, nestāv cēlonības likuma varā, bet gan kā fainomenons vai parādība. Pēc sava intelligiblā rakstura cilvēks ir brīvs, pēc sava empīriskā rakstura viņš ir nebrīvs (dēterminēts).

Ja nu mēs ievērojam, ka noumeni ir cilvēka atziņas spējas robežjēdzieni, ja tālāk ievērojam, ka Kants «tīrā prāta kritikā» vairākkārt izsakās, ka noumeni (lietas par sevi vai sevī) nav prātam izzināmi, saprotami, ka viņi stāv aiz cilvēka atziņas spējas robežām, t. i., ka cilvēka atziņas spēja viņus nemaz neskar, ja tālāk vēl vērā ņemam, ka Kants tur («tīrā prāta kritikā») pat kādas reizes saka, ka mēs pat nemaz nevarot zināt, vai noumeni pavisam ir, tad ar izbrīnu ir jājautā: kā Kants gan varēja cerēt brīvību glābt kādā intelligiblā gribas aktā ārpus laika un telpas? Kā intelligiblais raksturs ārpus laika un telpas varēja noteikt pats sevi un līdz ar to savu empīrisko raksturu, jā, kā ārpus laika un telpas intelligiblā raksturā, kuram, kā «tīrā prāta kritikā» sacīts, jābūt pastāvīgam (konstantam), varēja notikt gribas akti, pat revolūcijas, par kādām Kants runā. Viņš taču pats saka, ka mēs visu atzīstam un varam atzīt tikai laikā un telpā un arī viņa katēgorijas nav tā pielietojamas, kā viņš tās pielieto runājot par intelligibliem aktiem ārpus laika un telpas.

Ir tikai viena atbilde uz jautājumu: kāpēc tas tā un kāpēc Kants pielaidis tādas tik briesmīgas inkonkvences un savā filozofijā tik kļiedzošas disonanses (nesaskaņas)? Viņš gribēja izšķirt neizšķīrāmo gribas brīvības problēmu, gribēja glābt brīvību.

Bet ar tādiem intelligībliem brīvības aktiem ārpus laika un telpas nav izšķirama ne gribas brīvības problēma, ne glābjama gribas brīvība, ne panākama iespējamība darīt cilvēka empīrisko raksturu un cilvēku atbildīgu par to, ko viņš grib un dara. Jo kā gan lai cilvēks atbild par to, ko dara intelligīblais raksturs ārpus laika un telpas?

Līdzīgi Platōns senatnē (427.—347. g. pr. Kr.) cilvēka likteni dara atkarīgu no kāda intelligībla gribas akta ārpus laika, kā tas redzams viņa «Valsts» 10. grāmatā. «Faidrā», turpretī, Platōns to dara atkarīgu no dvēseles spējas, cik viņa spēj patiesības laukos «Empirējā» (Empyrēum — gaismas vieta, debesis, mūžīgi mierā stāvošais dievības sēdeklis) sekot dievībai un skatīt patiesību, idejas.

Līdzīgas paralēlas, kā pie Platōna viņa «Valsts» (10. gr.) un viņa «Faidrā», atrodas arī pie Kanta, ja vērojam un salīdzinām viņa «praktiskā prāta kritiku», «relīģiju tirā prāta robežās» («Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft») un «Tikumības metafiziku» («Metaphysik der Sitten»).

Kanta mācība par empīrisko raksturu un intelligīblo raksturu, par abu raksturu savienošānu vienā un tai pašā subjektā ir ļoti dažādi uzņemta. Viņa ir gan ļoti slavēta, gan arī nopalāta tikusi. Artūrs Šopenhauers, šis dziļais, asprātīgais jaunlaiku filozofs saka: «šo Kanta mācību par brīvības un kauzālītātes kopā pastāvēšanu es turu par lielāko cilvēka gara dziļdomības un asprātības darbu. Šī Kanta mācība ar viņa transcendentālo aistētiku ir divi lielie briljanti Kanta slavas vaiņagā, kuŗa nekad nebeigsies («Diese Lehre Kant's vom Zusammenbestehen der Freiheit mit der Naturnotwendigkeit halte ich für die grösste aller Leistungen des menschlichen Tiefsinns. Sie, nebst der transcendentalen Aesthetik, sind die zwei grossen Diamanten in der Krone des Kantischen Ruhmes, der nie verhallen wird».)¹⁾

Kā īstenībā ir, to esmu lūkojis apgaismot un rādīt savā darbā «Darstellung und Kritik der **Kantischen Lehre von der Willensfreiheit** mit einem geschichtlichen Rückblick auf das Freiheitsproblem» (Rostokā, 1898. g., 195 lapp.).

Kants gribas brīvības problēmas gan nav galīgi izšķīris, jo viņa cilvēka prātam nav tā izšķirama. Bet Kanta autonomā morāle un viņa katēgoriskais imperatīvs tiešām ir lieliski cilvēka gara dziļdomības un prāta asprātības darbi.

¹⁾ «Die beiden Grundprobleme der Ethik», 2. Aufl., 1860. S. 176.

Immanuēla Kanta

„Mūžīgā miera ideja un dzīves īstenība“

Das Recht muss nie der Politik, wohl aber die Politik
jederzeit dem Rechte angepasst werden.

Die wahre Politik kann keinen Schritt tun, ohne
vorher der Moral gehuldigt zu haben.

Kant.

Filozofijā viss attiecas uz ideju. «In der Philosophie kommt alles auf die Idee an,» saka Kants.

Mūžīgā miera ideja ir cilvēces augstākais ideāls, kuŗam jācensās tuvināties, jārauga to sasniegt.

Viņa ir Kanta filozofijas, īpaši viņa autonomās ētikas un valsts uztveres kvintesence. Loģiski nepieciešama konsekvence. Viņa filozofijas beigu vārds.

Viss viņam dibinās uz autonomijas. Cilvēks, kā autonoma būte, pats noteic sevi, pats dod visus morāles un ētiskos likumus. Valsts, kā nacionāla valsts, kā cilvēks lielumā, dara to pašu. Cilvēks ir pats sev likumu devējs, pats katēgoriskā imperatīva nesējs.

Mūžīgā miera ideja, valsts ideja, katēgoriskais imperatīvs, aistētiskais ideāls, viss galu galā sakņojas viņa atziņas teorijā un iznirst no tās, kā viss pēc Plotina izstaro no tā dievības.

Sapratne, saka Kants, nesmeļ vis vispārējos likumus dabā, bet raksta tos labai priekšā («Der Verstand schöpft die allgemeinen Gesetze nicht aus der Natur, sondern schreibt sie ihr vor»). «Tā Kants paliek par filozofijas Koperniku un grib tas būt» («Kant wurde der Kopernikus der Philosophie und wollte es sein»), saka Kūno Fišers.

Nesaraujamām saitēm ir saistītas visas trīs Kanta lielās kritikas. Mūžīgā miera ideja tā tad ir Kanta filozofijas galējā konsekvence, viņa filozofijas pēdējais vārds, augstākā doma.

Bet absolūta — mūžīga miera — universā nav. Karš ir visu lietu tēvs — saka Hērakleits (πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι).

Viss tek, pārvēršas un nekas nepaliek tāds pats („πάντα ῥεῖ, πάντα χωρεῖ καὶ οὐδὲν μένει“.) Viss pārmainās, pārvēršas, dabā valdot mūžīgai kustībai — cīņai.

Dabas stāvoklī, kā izsakās angļu filozofs Toms Hobbss savā darbā «Leviatāns», arī valdīja cilvēku starpā savstarpējs karš: visu karš pret visiem (Bellum omnium contra omnes).

Karš, cīņa visdažādākā veidā valda visā dabā: kā dzīvnieku, tā stādu valstī. Pat atoms nav vairs nekas miris, nedzīvs. Viņš ir padots tapšanas un attīstības procesam, tāpat, kā viss pārveidībai dabā.

Vai tādējādi jēl pavisam var būt runa par mūžīgu mieru?

Par **absolūtu** mieru, zināms, **nē**. Tāda miera nav un nevar būt.

Kur dzīvība tur kustība, un otrādi.

Un tomēr runā par mūžīgu mieru cilvēku, tautu, valšņu starpā!

Tā ir ideja, kura visā pilnībā realizēties nevar.

Var būt runa tikai par dziņu tuvoties šādam ideālam, par tieksmi sasniegt iespējamu, **relatīvu** mieru cilvēku, tautu, valšņu starpā. **Jo pilnīgāku, jo labāki.**

Miera ideja top par **garīgās optikas problēmu**. — Miers ir **kultūras funkcija**.

Miera kustība ir **redzīga** tapusi griba sasniegt, **panākt** mieru tautu, valšņu starpā.

Par mūžīgu mieru **tādējādi** var runāt, ja mūžību mērojam ar cilvēces mūža mērauklu.

Bet **absolūtā mūžība nepazīst nekādas mērauklas**. Viņa ir **bezgalīga**. Cilvēces mūžs ir laikā aprobežots.

Ja nu apstākļi cilvēces **dabiskā stāvoklī** bija tādi, ka **prāts** redzēja, ka visu karš pret visiem (bellum omnium contra omnes) **nav nevienam vēlams un tāpēc**, lai no šāda visiem kaitīga stāvokļa **tiktu laukā, radija valstī, vai tad arī prāts nevar nākt pie atziņas, ka karš valšņu starpā par katru cenu novēršams?** — Turp mēs taustīdamies un taujādamies kā pa tumsu sākam iet.

Vai karš pats karu nepadarīs par neiespējamu? Ka tas tā būs, par to Kants bija pārliecināts.

Vai nav lielākais noziegums ziedot kara elkam miljoniem cilvēku dzīvību, sakropļot miljoniem cilvēku, iznīcināt pilsētas, bezgala daudz mantu un neatsveramu mākslas darbu?

Cilvēks **nebūtu cilvēks**, ja viņš kara necenstos novērst. Ja viņš neprātotu: kā panākt mieru cilvēku, tautu un valšķu starpā.

Mūžīgā miera ideja nav mūslaikos radusies. Viņa ir ļoti veca. Vai visi pasaules lielākie gari visos laikos par viņu sapņojuši un prātojuši.

Pie vecajām, senajām austrumu tautām mūžīgā miera ideja izpaužas viņu reliģijās.

Persu reliģija sludina, ka pēc tam, kad būs pārvarēts Ārimans un galīgi būs uzvarējis Ormuzda, beigsies karš un valdīs mūžīgs miers.

Zaratustra «Avestā» izsakās, ka pretruna pret mieru ir — grēks.

Indiešu likumdevējs Manu izskaidro karu kā ko pretēju vesela cilvēka prātam un prasa kara novēršanu.

Seši simts gadi priekš Kristus Buda (Buddha) mācīja cilvēku vienību, varas **nicināmību** un tuvāku mīlestības vērtību.

Kīniešu lielie gari arī apkaŗoja karu. Žīdu pravieši, sevišķi Ēzaja un Sacharja pareģo, ka nāks laiks, kur tautas vairs nepazīs kara un nemācīsies karot, kur zobenus pārkalts lemešos un kur vilki kopā ganīsies ar jēriem. Viņi pareģoja un slavēja pastāvīgu, mūžīgu miera laikmetu.

Antīkā pasaule, neskatoties uz to, ka karš it kā bija viņas pamatā, tomēr slavē mieru, kā labāko cilvēces daļu.

Sevišķi pie grieķiem dzejnieki un oratori bieži slavēja miera labumu.

Homērs, kurš pats **karu apdzied tā**, ka viņa nemirstīgajā dziedājumā **par Achilleja dusmām, viņa Iliādē mēs lasot dzirdām kara troksni un šķindam ieročus kaujā pie kuģiem un citur, tomēr karu sauc par šausmīgu briesmoni, un liek Zevam sacīt, kad kara dievs Aress viņa priekšā aiz sāpēm vaid un par Atēnu sūdzas:**

„ἔχθιστος δέ μοί ἐσσι θεῶν, οἳ Ὀλυμπον ἔχουσιν·
αἰεὶ γάρ τοι ἔρις τε φίλη πόλεμοί τε μάχαι τε.
εἰ δέ τευ ἐξ ἄλλου γε θεῶν γένευ ὦδ' αἰδηλος,
καὶ κεν δὴ πάλαι ἦσθα ἐνέρτερος Οὐραυνίωνων.“

(Patiesi visvairāk ienīstais tu man esi no visiem dieviem, kas Olimpu apdzīvo, Vienu-

mēr tu tik mīli strīdu, cīņas un kaujas. Ja cits kāds dievs tevi, tu briesmīgais postītājs, radījis būtu, tad ilgi jau tu **dzilāki** tumsā, kā Ūrana dēli, gulētu.)

Eurīpids (kurš dzīvoja no 480.—406. g.), nosauc tos par nerriem, «kuŗi lūko vērtīgas mantas iegūt ar kaŗu un izsakās, ka kaŗš nekad nebēgsies, ja strīdu nemitēšoties izšķirt ar asiņu palīdzību.

Arī Aischils un Aristofans (ap 450. līdz apm. 380. g. pr. Kr.) **nosoda** kaŗu. Pēdējais, piem., Lizistratā.

Izokrats (436.—338. g. pr. Kr.) saka, ka «miers slēdzams ar visu pasauli».

Platōns (427.—347. g. pr. Kr.) «Timaijā» un «Kritijā» tēlo «Atlantīdu».

Zēnōns (350.—264. g. pr. Kr.) un Epiktēts (ap 50. g. pēc Kr.) sapņo par tādu pasaules valsti, kurā valdīs miers.

Pie romiešiem Ovīdijs dzied par dievišķo mieru, Lukrēcijs lūdz Veneru, lai tā dara galu kaŗa darbiem, un Juvenāls zobojas par nožēlojamiem nelgām, kas ved kaŗu.

Vergīlijs (70.—19. g. pr. Kr.) sūrojas par to, kā gan patiku var rast pie kaŗa trokšņa un kā **var būt neprātīgā kaŗa sajūsma**.

Cīcerons sūrojas, ka strīdu izšķir ar varu. To viņš nosauc par zvēru metodi, kurpretī strīda izšķiršanu **mierīgi izlīgstot, viņš nosauc sapratīgu prāta būtnu metodi**.

Salustijs (86.—34. g. pr. Kr.) ieteic konfliktus izšķirt šķīrēju tiesai. —

Seneka jautā: kā pēc gan kaŗu, noziegumu, kas iznīcina veselās tautas, slavē, un slepkavu soda?

Tacits (dz. 55. g. pēc Kr.) noraida kaŗu un izsaucas: «Sargājaties no tā vīra, kas jūs ved kaujā!»

Keizars Probs (Probus, 232.—282. g. p. Kr.) izsaucas: «Nekādu ieroču vairs nebūs kalt! Nekādu kaŗu vairs nevajadzēs!» Viņš zaldātus izlietoja pie kultūras darbiem.

Jaunā Derība ir bagāta ar miera slavēšanu.

Kristīgās ticības sākumā baznīcas tēvi, dibinādamies uz Kristus mācībām un uz šo mācību garu, ar **lielu enerģiju uzstājās pret ieroču lietošanu**, kā to, piemēram, darija Irenejs (Irenaeus),

Aleksandrijas Klements, Tertuliāns, Kipriāns (Cyprianus), Laktancijs u. c.

Svētais Augustīns savā darbā «De civitate Dei» («Par Dieva valstību») runā par tā saukto civitas terrena, civitas Diaboli, societas impiorum (zemes, velna, ļauno valstību) no vienas puses, un civitas coelestis vai civitas Dei (debesu vai Dieva valstību), no otras puses.

Viss laiks, kamēr vien cilvēki dzīvo, ir šo abu valšķu, Dieva un velna valstību, attīstība (excursus, De civ. Dei XV, 1).

Šis tagad ir žēlastības laikmets, ticīgo cīņas un uzvaras laiks, kurš beigsies ar ieeju mūžīgajā sabātā, cīņa nobeigsies, pāries mierā, laiks mūžībā, Dieva pilsētas iedzīvotāji baudīs mūžīgi svētlaimību un **šis pasaules pilsēta** kritīs mūžīgā sodībā.

Cilvēces vēsture beidzas ar šo abu valstību, gaismas un tumšības, svētlaimības un galējā posta, Dieva un Sātāna valstību galīgu sadalīšanos un izšķiršanos.

«Miera neturēt,» saka Augustīns, «ir Kristus spītēt.» — Pirmajos gadu simteņos kristīgie dziedās karot.

Vidus laikos ir daudzi sajūsmināti par mūžīgā miera ideju.

Varētu pievest daudzus, kas uzstājušies pret karu un par miera idejas realizēšanu, bet pietiks. **Ideja par mūžīgo mieru ir pieņēmusi dažādus veidus.**

To rāda **daudzās utopijas**, kā piem., angļu lordkanclera un lielā zīmoga glabātāja **Toma Mora** utopija par labāko valsts iekārtu, jauno salu «Utopija» («De optimo statu rei publicae deque nova insula Utopia» 1516. g.; Thomas Morus, dz. 7. febr. 1478, g, Londonā, mir. turpat 6. jūlijā 1535. g.), **kuņam Indriķis VIII 6. jūlijā 1535, g, lika nocirst galvu, Kampanellas «Saules valsts («Civitas solis»),** angļu lordkanclera un lielā zīmoga glabātāja filozofa **Frenša Bekona «Jaunā Atlantīda» («Nova Atlantis»), Furjē (Ch. Fourier) «Falanks», E. Kabē (E. Cabet) «Ceļojums uz Ikāriju, Herckas «Freiland», Hellenbacha «Melontas sala» («Insel Melonta»), Atlanticus (K. Balodis) «Der Zukunftsstaat» («Nākotnes valsts»), 4. izd. un d. citas.**

Pilnīgi izzudusi miera ideja nekad nav. 17. gadu simtenī Anglijā un 18. gadu simtenī Francijā viņa bija jo dzīva.

Sevišķi ievērojams ir Sen-Piēra (Abbè Charles Iréné Castel de Saint-Pierre, 1658.—1743. g. p. Kr.) darbs «Pro-

jet pour rendre la paix perpetuelle en Eirope» (Projekts mūžīgā miera nodibināšanai Eiropā), no kura divi sējumi iznāca 1713. g. un trešais 1716. g.

Īss viņa domu saturs iznāca 1729. g. Piērs šai savā darbā uzaicina visas Eiropas valstis, izņemot tikai Turciju, apvienoties, radīt kongresu, sastāvošu no 24 balsstiesīgiem locekļiem, kas lai vadītu un izšķirtu visus starptautiskos strīdu jautājumus. Mazajām valstīm šai kongresā atsevišķu balsu nav, viņas tik grupveidīgi izvēl savus priekšstāvjus. Savienība ikvienai valstij garantē viņas līdzšinējo teritoriju.

Tikai maiņu ceļā, piekrītot kongresam, var notikt dažu zemes gabalu apmaiņa.

Nevienam valdniekam vairs nedrīkst piederēt divas valstis. Ja viņš kādu mantotu, tad viņam jāizvēlas, kurū grib paturēt.

Kongress noteica arī tirdzniecības sakarus un nosacījumus valšķu starpā, nodibināja pilsētās tirdzniecības kameras, izšķīra strīdu u. t. t.

Šis (Piēra) darbs sacēla lielu ievēribu. Viņu pārtulkoja visās Eiropas kultūras tautu valodās.

Franču ģeniālais rakstnieks-filozofs Žan-Žak Rusō (Jean Jacques Rousseau, 1712.—1778. g.) piekrita Piēram.

Anglijā viņam ar sevišķu dedzību piekrita morāles filozofs Bentams (Bentham, 1748.—1832. g.), kurš savā «Morāles principu un likumdošanas ievadā» (1789. g.) Piēra domu veda nevien sakarā ar tautu tiesību attīstību, bet to vēl stipri paplašināja un padziļināja, mūžīgā miera nodibināšanas nolūkā ieteikdams vispārīgu atbrūošanas un obligātoriskas savstarpējas šķīrēju tiesas ievēšanu.

Daudzie kaŗi Spānijā, Francijā, Vācijā kurināja tautās ilgu liesmu pēc miera.

1795. gadā Bāzelē starp Franciju un Prūsiju noslēdza separātmieru, kurā Francija ieguva visu Reinas kreiso piekrasti, bet par to Prūsija, pēc kāda šī līguma slepena panta (kurš drīz tika atklāti zināms), varēja Reinas kreisā krasta vietā savas robežas paplašināt uz citu vācu valšķu rēķina.

Šāds netaisns līguma pants pēc Kanta sēvi slēpa nākotnes kaŗa diglus.

Kants uzmanīgi sekoja visiem politiskiem notikumiem pasaulē. Cilvēku un tautu pašnoteikšanās princips Kantam bija svēts. Taisnības realizēšana un mūžīgā miera nodibināšana viņa ideāli.

Redzot, kas notiek pasaulē, ka netaisnība valda, cilvēkus un

tautas apspiež un izmanto patīgos nolūkos, visa viņa būtība to spieda rakstīt savu darbu par mūžīgo mieru («Zum ewigen Frieden»), kurš iznāca tai pašā 1795. gadā, kad noslēdza minēto Bāzeles miera līgumu.

Kants savā darbā «Par mūžīgo mieru» neiziet no lietderības principa, kā to darīja Piērs, bet no taisnības principa. Iaisnība to prasa.

Kanta praktiskās filozofijas pamatprincips ir autonomija jeb brīvība.

Pašnoteikšanās tiesība pēc Kanta ir cilvēku un tautu dabiskākā tiesība. Neatņemama tiesība.

Antikās grieķu pasaules personificētā sirdsapziņa Sōkrats sacīja: «Pazīsti pats sevi». („Γνωθι σεαυτόν.“) jaunlaiku personificētā sirdsapziņa — Kants saka: **noteic pats sevi! Esi suverena likumdevēja un pašdoto likumu izpildītāja būte!**

Ētiskā likuma nesējā (kāds ir ikviens cilvēks), saka Kants, jāierauga, nevien ierocis, bet **katrreiz arī mērķis** («Handle so, dass du die Menschenheit sowohl in deiner Person, als in der Person eines jeden andern jederzeit zugleich als Zweck, niemals bloss als Mittel brauchst»). — Cilvēkam jābūt taisnam.

Augstākais tikumības princips ir brīvība. Brīvība izpaužas autonomijā, pašnoteikšanās.

Brīvība ir ikviena neatņemams piederums.

Cilvēces vēsture ir brīvības vēsture. Visam ir jādibinās uz taisnības principu. Arī valstī. Tāpat kā Platona ideālvalstī, kur *δικαιοσύνη* (taisnība ir visa pamatā).

Kārtība valstī jānodibina saskaņā ar tikumiskā prāta principiem.

Kā iekšējā likumdošanā, tā valsts ārējā politikā jāizšķir tikai suverenai tautas gribai. **Saskaņā ar ētiskiem likumiem.**

Taisnībai, ētiskiem principiem jāreālizējas valstī. Jāizpaužas suverenās tautas skaidrai, tīrai, ētiskai gribai. Pie likumdošanas jāņem visiem dalība. Labākā valsts forma ir republikāniskā.

Pēdējais un augstākais cilvēces mērķis, pie kuŗa sasniegšanas, kā Kants saka, visiem cilvēkiem līdzī jāstrādā, ir taisnības principa un mūžīgā miera idejas realizācija valstī — pasaulē.

Taisnības princips ir tas, kas cilvēku dzimumam to liek darīt.

Šis mērķis ir tikpat nepieciešams kā prāts, kas to prasa.

Taisnības valdība tautu starpā virszemes mūžīga miera formā, ir pēc Kanta cilvēces nepieciešamais mērķis.

Ka šis mērķis tiks sasniegts, to pēc Kanta nodrošina divas varas, kurās pie tā novedīs: 1) **dabiskais spaidis**, un 2) **tikumiskais prāts**.

Kaņi paši sevi, kā Kants domā, padarīs par neiespējamiem. Kaņi rada valsts parādus un noved pie bankrota, kas savukārt, atkal izceļ karus.

Tā ies tik ilgi, kamēr **tikumiskais prāts mūžīgā miera formā atradīs izeju**.

Ikviena cilvēka, visas cilvēces augstākais un svētākais pienākums ir līdzīgi strādāt pie mūžīgā miera nodibināšanas zemes virsū.

Kanta ideāli par nacionālām valstīm, par tautu pašnoteikšanās tiesībām, par savstarpēju šķīrēju tiesu (tautu līgu), mūsu dienās sāk realizēties, bet no pilnības vēl ir tālu.

Pašnoteikšanos, patstāvību — neatkarību, vienādu taisnību visiem un visām valstīm prasa Kants.

Absolūtai taisnībai jātiec realizētai.

Kants nešaubīgi tic mūžīgā miera realizēšanas iespējamībai zemes virsū. Šī ideja ir nešķīrāma no viņa ētikas. Viņa ir viņa ētikas un tautu tiesību kvintesence, nepieciešamas sekas.

Kants savu darbu «Par mūžīgo mieru» («Zum ewigen Frieden») ir rakstījis tīri vai ar savām sirdsasinīm. Viss viņam tur ir dziļākā pārliecība un lielākā nopietnība.

Mūžīgā miera ideja nav tik skaits sapnis, bet **nepieciešama prāta ideja**. Viss iznirst no viņa ētiskā pamatprincipa. Starp politiku un morāli nedrīkst pastāvēt nekādas pretešķības. Politikai jātop morālskai, tikumiskai. Jādibinās uz tikumību, jāsašķan ar katēgorisko imperatīvu.

Īsta, patiesa politika nevar nevienu soli paiet, iekam tā nav godu parādījusi morālei» («Die wahre Politik kann keinen Schritt tun, ohne vorher der Moral gehuldigt zu haben»).

Visam jānorisinās šādā garā.

Ar cik lielu rūpību Kants lūko rādīt, kā sasniedzama taisnība, un mūžīgais miers zemes virsū, to **nešaubīgi** rāda viņa darbs «Par mūžīgo mieru».

Ir, it kā Kants būtu gribējis izgatavot **tādu līgumu, kuŗu visas tautas mūžīgā miera labā** varētu parakstīt, un tad, šo līgumu apzinīgi izpildot, nodibināt mūžīgu mieru un iespējami lielāko labklājību un laimi.

Jānovērš viss, kas tautu starpā mieru traucē un kavē mūžīgā miera nodibināšanos:

Nebūs nevienu miera līgumu uzskatīt kā tādu, kuŗa dīglī jau atrastos cēloņi nākošam karām.

Nebūs nevienu pastāvošu valsti (mazu vai lielu, tas vienalga) citai valstij varēt iegūt mantotšanas, mainīšanas, pirkšanas vai dāvināšanas vai iekarošanas ceļā.

Pastāvošiem karaspēkiem ar laiku gluži jāizbeidzas.

Nebūs taisīt valsts parādus karaspēka vajadzībām.

Nevienai valstij nebūs patvarīgi iejaukties otras valsts iekšējās darīšanās (viņas satversmē, valdībā).

Nevienai valstij karā nebūs izlietot tādus līdzekļus, kas vēlāk mieru noslēdzot, mierīgā dzīvē savstarpēju uzticību padarītu par neiespējamu. Pie tādām lietām Kants pieskaita slepkavu uzpirkšanu, ģifts (indes) lietošanu, kapitulācijas laušanu, nodevības sacelšanu ienaidnieka zemē.

Tie pēc Kanta ir **prēliminārie, t. i. mūžīgā mierā ievadošie, viņu iepriekš sagatavojošie nosacījumi.**

Sekošos trijos teikumos Kants izteic mūžīgos miera **pozitīvos** noteikumus:

1. «Pilsoniskai satversmei ikvienā valstī jābūt republikāniskai» («Die bürgerliche Verfassung in jedem Staate soll republikanisch sein»).

2. «Tautu tiesībai jādibinās uz brīvu valšķu fēderālisma pamata» («Das Völkerrecht soll auf einen Föderalismus freier Staaten gegründet sein»).

3. «Pasaules pilsoņu tiesības jāierobežo vispārējās **hospitālītātes robežās** (hospitālitate — viesošānās tiesība, viesmīlība)» («Das Weltbürgerrecht soll auf Bedingungen der allgemeinen Hospitalität eingeschränkt sein»).

Lai panāktu mūžīgo mieru, tad pēc Kanta ir jāvalda pilnīgam un neierobežotam tautu pašnoteikšanās principam.

Saprotams, ka izejot no tautu pašnoteikšanās tiesību principa, var būt runa tikai par nacionālām republikāniskām valstīm, kurās suverēna tikai pašas tautas griba, un par šādu patstāvīgu, neatkarīgu nacionālu republikānisku valšķu fēderāciju — savienību ar kādu augstāku obligatorisku areiopagu — šķīrēju tiesu priekšgalā, kas lai izšķirtu visus tautu savstarpējus strīdus jautājumus un tā nodrošinātu tautulabklājību un mūžīgo mieru.

Tā pēc jaunlaiku lielākā filozofa Kanta nodibināms tautu-valšķu starpā mūžīgs miers un sasniedzama augstākā — iespējami augstākā labklājība.

Ideja par tautu suverēnitāti, par to, ka suverēna valstī ir tikai pati tauta, pašas tautas griba, radās ideju bagātajā Anglijā, angļu filozofijā. Viņu sevišķi uzsvēra lielais angļu filozofs Džons Lokks (John Locke, 1632.—1704. g.).

Revolūcijā tauta, tā izsakās Lokks, savas tiesības norauj no debesīm.

Ikvienā kārtīgā valstī ir trīs varas: likumdošanas vara, izpildu vara, tiesas vara. Augstākā ir likumdošanas vara — parlaments (saeima), kur caur saviem dēlēgātiem pati tauta dod sev likumus. Izpildu varai tik atliek šos tautas dotos likumus izpildīt un kad viņa to nedara, tad viņa pārkāpj tautas dotās pilnvaras, nostājas revolūcionārā stāvoklī, zaudē savas pilnvaras un tautai tad ir tiesība spriest sodu. Un kad angļu ķēniņš Kārlis I Kromvela laikā neievēroja parlamenta lēmumus, tad viņu notiesāja uz nāvi un viņam — nocirta galvu (30. janv. 1649. g.).

Šīs idejas par tautas suverēnitātes tiesībām, kā uguntiņas pārlidoja uz Franciju, kur viņas izplatīja it īpaši Voltērs, Rusō, Monteskiē un citi. No Francijas viņas pārgāja uz Vāciju un citur Eiropā.

Vācijā viņas Kantā atrada dzīvu atbalsi. Kants viņas paplašināja un padziļināja. Viņā tās atrada dziļi filozofisku izteiksmi. Visā Kantā ētika un mācība par valsti dibinās uz cilvēku un tautu pašnoteikšanās tiesību pamata.

Cilvēks ir suverēna būte. Tautas ir suverēnas. Viņām ir pašnoteikšanās tiesība. Šī tiesība ir taisni tautu visdabiskākā tiesība. Viņa ir tautām neatņemama tiesība.

Karš ir lielākais ļaunums. Viņš izposta neatsveramas kultūras vērtības. Karš gāz tautas galējā postā. Karam tautu starpā ir jāizbeidzas. Visiem cilvēkiem, visām tautām pie šī lielā, augstākā, svētākā cilvēces darba ir rokas jāpieliek.

Kants nešaubīgi tic karu novēršanas iespējamībai. Tas notiks tad, kad nodibināsies neatkarīgas nacionālas republikāniskas valstis etnografiskās robežās ar kādu augstāku areiopagu — obligātorisku šķirēju tiesu priekšgalā, kas izšķirs visus strīdus jautājumus, kas rastos tautu starpā.

Tautu suverēnitātes ideja gan radās, kā redzējam, Anglijā, bet Kanta filozofijā viņa dabū nesalīdzināmi dziļāku un pilnīgāku izteiksmi.

Kanta valsts ideāli tagad sāk piepildīties. Vilsona 14 panti ir smelti Kanta filozofijā. Vilsons ir kantists. Viņš bija labs Kanta filozofijas pazinējs.

Tā zinātne un dzīve sniedzas rokas. Tā zinātne iespaido dzīvi. Tā filozofiskās idejas par tautu suverēnitāti un tautu pašnoteikšanās tiesībām veido dzīvi. Tā mūžīgā miera ideja dibinās uz tautu pašnoteikšanās principa.

Gan viss tas vēl visā pilnībā ir tik ideāls. Bet šis ideāls ir tik skaists, tik skaists! Viņam ir jātuvojas, jālūko viņš realizēt visā pilnībā.

Vai lai visi cilvēces lielākie gari, kā Platons, Bekons, Kants un citi, kas ticējuši taisnības principa realizācijai valstī, ticējuši, ka nāks reiz laiki, kad taisnība valdīs zemēs virsū, kad cilvēki, tautas laimīgi un mierīgi dzīvos, vai visi šie ideāli lai būtu tik tukši sapņi?

Nē, labāk viņu piepildīšanai ticēt, nekā neticēt! Kas ir dzīve bez ideāliem, bez cerības?! Ticēt ideālu piepildīšanai un pielikt rokas pie darba, visu darīt, visu, lai tas varētu notikt!

Lai nāk Dieva valstība zemes virsū, kas ir cilvēku pēdējais un augstākais uzdevums-mērķis.

Bet tas notiks tikai tad, kad īsta, patiesa politika nevarēs nevienu soli paiet, iekams tā nebūs godu parādījusi morālei. Jo, kā Kants saka:

«Die wahre Politik kann keinen Schritt tun, ohne vorher der Moral gehuldigt zu haben.»

Tas notiks tad, kad, kā Platōns saka: ķēniņi filozofēs vai filozofi būs ķēniņi. Taisnībai, pilnīgai taisnībai jāvalda. Jo

«Ja taisnība izzūd — paiet, tad nav vērts, ka cilvēki pasaulē dzīvo» («Wenn die Gerechtigkeit untergeht, so hat es keinen Wert mehr, dass Menschen auf Erden leben»).

«Dieva valstība zemes virsū: tas ir cilvēka pēdējais mērķis» («Das Reich Gottes auf Erden: das ist die letzte Bestimmung des Menschen»), saka Kants.

Epilogs

Mēs nepazīstam un nevaram pazīt noumenus (lietas par sevi vai lietas sevī), bet pazīstam un varam pazīt tikai viņu fainomenus (parādības). — Tā tas ir pateicoties mūsu apriorajām atziņas formām: laikam un telpai, kā arī katēgorijām, kas ir neatkarīgas no pieredzes, jā, pieredzi tik vēl īsti dara iespējamu. Aprioritāte pie Kanta nav jāsaprot subjektīvā, bet «metakosmiskā» nozīmē un pastāv katru intelligenci pārvaldošā stingrā augstāko likumu uzskatāmībā vai domāšanas nepieciešamībā, tā, kā to uztver un saprot O. Lībmanis, V. Vindelbands, K. Fišers, A. Rijs u. c. Mēs visu atzīstam un varam atzīt tikai laikā un telpā. Visu skatām un uztveram tikai caur mūsu apriorajām atziņas formām: laiku un telpu.

Tādējādi mums no daudzas iedomātas zināšanas gan ir jāatsakās, mūsu atziņas spējas robežas tiek sašaurinātas, daudz kas tiek sadragāts, bet mēs toties to arī droši zinām, ko mēs faktiski varam zināt, cik tālu mūsu atziņas spējas robežas sniedzas. Ar to mums jāapmierinās. Jo, kā mūsu Euforiōns (Euphorion) Edvarts Veidenbaums dzied:

«Pie zemes mūs mūžīgais smagums sien klāt,
Un augstāk mēs tiekam tik' atspiezdami;
Var tūkstoš reiz prātu vēl nogurdināt,
Es šaubos vai pāri pār dabu tas ies.»

Šādā, Kanta garā, par mūsu atziņas spējas robežām dabas izpratnē («Ueber die Grenzen des Naturerkennens» 1872. g.) arī rakstīja slavenais fiziologs Di Boā Remongs (Du Bois-Reymond; 1818.—1896. g.). 1880. g. viņš sarakstīja savas «septiņas pasaules miklas» («Die sieben Welträtsel»). «Ignorabimus» (nezināsim)! tā jau katēgoriski izskanēja no viņa raksta par dabas atziņas robežām («Ueber die Grenzen des Naturerkennens»).

Di Boā Remongam (Du Bois Reymond) ir «septiņas pasaules miklas», kuŗu nevarēs atminēt. Kantam viņu tik daudz nav. Pēc viņa var izprast un izskaidrot pat pasaules izcelšanos, kā to viņš

mums rāda savā «nemirstīgajā» darbā «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels» («Vispārējie dabas stāsti un debess teorija», Karalaučos 1755. g.) un līdzīgi slavenais franču astronoms Laplāss savā tāpat «nemirstīgajā» darbā «Exposition du système du monde» («Pasaules sistēmas izskaidrošana», Parīzē 1796. g.).

Lai varētu izprast un izskaidrot pasaules (saules sistēmas) izcelšanos, tad Kantom vajadzīga, jāpieņem materiija un kustība. Tāpat Laplāsam. Ja materiija un kustība dotas, tad viņi rāda, ka no pirmatnes materiijas chaotiskas «miglas» pēc tīri mēchaniskiem likumiem nepieciešami izcēlās un attīstījās mūsu saules sistēma vai ar citiem vārdiem mūsu pasaule — ūniverss vai kosms, kas sastāv no neskaitāmām līdzīgām saules sistēmām, kā mūsējā un kas visas tāpat cēlušās pēc tiem pašiem mēchanikas likumiem un sastāv no tām pašām vielām, kā to rāda spektrālanalize, kuŗu 1860. g. atrada Kirchhofs un Bunzens.

Kā mūsu saules sistēma cēlusies, tā viņa atkal arī beigsies. No pirmatnes «miglas» pēc mēchanikas likumiem viņa cēlusies, par pirmatnes chaotisko materiiju viņa atkal paliks, lai atkal rastos no jauna. Nekas pilnīgi neizzūd. Viss tikai pārveidojas. Jau senie grieķu filozofi, kā piem., Hērakleits (ap 500. g. pr. Kr.) mācīja visa pārveidību, sacīdams, ka viss tek (panta rhei) un ka nekas nepaliek tāds, kā ir. No uguns, saka Hērakleits, viss cēlies un par uguni viss pārvērtīsies, lai atkal viss tāpat taptu no jauna.

Par ugunīgu pasaules galu tiek stāstīts arī kristīgā ticībā.

Kā pēc Kanta-Laplāsa pasaule ies bojā, tur iespējami daudzi un dažādi bojā ejas veidi. — Kā pasaule var bojā iet, to skaisti un spilgti rāda fantazijas bagātais Kamills Flamarions savā astronomiskā romānā «Pasaules gals». ¹⁾ Uz dažādiem pasaules bojā ejas varbūtības veidiem un cēloņiem arī šai rakstā aizrādīts. Pat uz pasaules bojā ejas baigām gaidām, saskanīgām ar reliģiskiem ieskatiem vai no tiem izrietošām. Kanta-Laplāsa pasaules izcelšanās un bojā ejas teorijā šie ieskati viegli ietilpināmi vai vismaz ar to viegli saskaņojami.

No jaunākiem pētniekiem daži ir aizrādījuši, ka mūsu saule savā ceļā pa tukšajām pasaules telpām varot sev tuvumā nākošas mazākas zvaigznes — ar tām nesaduroties — tās piespiest kā planētas ap sevi, t. i. ap sauli griezties. Bet tad nebūtu izskaidrots, kāpēc visas planētas griežas ap sauli vienādā virzienā un nebūtu arī izskaidrots, kur tad šīs planētas cēlušās. Ja daudz, tad šī hipo-

¹⁾ Skat. «Mājas Viesa Mēnešrakstā». 1898. g.

teze varētu tikt pielietota pie vistālākām planētām, pie Ūrana un Neptūna, tā kā šīs planētas griežas ap savu asi pretējā virzienā, kā citas planētas ap savu asi.

Attiecībā uz stāvu zvaigžņu, patstāvīgo saulu masu, Potsdamas astronoms profesors Ludendorfs, arī angļu astronoms Eddingtons pūlas pierādīt, ka vislielākā atsevišķo stāvzvaigžņu (sauļu) masa varētu būt vislielais desmit reizes lielāka par mūsu saules masu, jo lielāka šīs masas nevarot aiz fizikas likumiem vairs kopā turēties. Agrāki domāja citādi, domāja, ka viņas var būt daudz daudz lielākas un var vēl kopā turēties. Varbūt tiešām šis apstāklis, uz ko aizrāda Eddingtons, Ludendorfs u. v. citi, izskaidro daudzo dubult-, trīskārtīgo un pat četrlīdz pieckārtīgo stāvzvaigžņu eksistenci, kā arī daudzas katastrofas pasaules telpās: jaunu zvaigžņu izcelšanos eksistējošām pārāk lielām zvaigznēm-saulēm eksplodējot. Tāda eksplozija (sprādziens) novērota pat vēl šogad pie debesīm: vienas zvaigznes vietā noticis uzliesmojums, pēc tur bijušas redzamas divas zvaigznes.

Tagadējie astronomi redzamās stāvzvaigznes šķiro tādās «milzu zvaigznēs», kuŗas atrodas kvēlošas gāzes stadijā un ir tumši sarkanas, un «punduru zvaigznēs», kuŗas savilkušās šķidrā masā un spīd zilgani-baltā spožā gaismā, kuŗu virsotnē valda ap 12.000 gradu liels karstums. — Tālākā attīstības, savilkšanās un reizē atdzišanas stadijā atrodas dzeltānās zvaigznes, pie kuŗām pieskaitāma mūsu saule, kuŗas virsa vēl ap 6000 gradu karsta. — Beidzot nāk tumši sarkanās «punduru zvaigznes», kuŗas vairs tikai viņu virsū 2—3000 gradi karstas. Saulu iekšienē varot valdīt vairāk miljonu gradu liels karstums.

Saules atdziestot un savelkoties izstaro daļu no savas masas. Mūsu saule zaudējot gadā no savas masas 100 biljonu tonnu. Tomēr tādejādi savas eksistences varbūtējas pastāvības laikā, kādos 10.000 miljonos gados, viņa (saule) varētu būt zaudējusi tikai kādu trīssimto daļu no tās masas, kāda tai bijusi zilbaltās zvaigznes pirmstadijā.

Tā tad daudzējādi, ļoti daudzējādi var būt pasaules bojā ejas veidi.

Tā pasaule pēc Kanta-Laplāsa izcēlusies un tāds var būt viņas gals.

Bet kā izcēlusies materijs, kustība, dzīvība?

Jā, kas ir pati materijs? — «Ekonomista» 11. burt-nīcā 1924. gadā (1. jūnijā) ir ievietots profesora akadēmiķa doktora

P. Valdena priekšlasījums mūsu Ūniversitātē. Šis priekšlasījums tur iespiests zem nosaukuma «**Neatrisināti jautājumi**». Viņā slavenais ķīmiķis apskata sekošus jautājumus: «Mūžīgais zelts. Enerģijas iegūšana ar elementu pārveidošanu. Saules siltums un elementu sintezes visumā (ūniversā, kosmā).» Ievērojamais zinātnieks P. Valdēns tur runā arī par atomiem.

«Ķīmija,» tā viņš saka, «ir zinātne par pasaules vielu nemitīgām pārvērtībām un līdz ar to mācība par vielas jeb «substances» mūžīgo pastāvību...»

«Teorētiskā» ķīmija tagad pārdzīvo dziļas revolūcijas periodu. Ilgi cietā turētais atoma jēdziens ir satriecināts, nedalāmais ir tapis dalāms. Elementa jēdziens ir pielaižams tikai relatīvi. Vienkāršais ir izrādījies komplicēts. **Vielas jēdziens, neiznīcīgais — tas ir jāpārvērtē par vieliski pārejošo, par enerģijā pārvēršamo.**

Ko iegūstam šo senso jēdzienu vietā, kurī bij jau ērts palīglīdzeklis domu darbā un ķīmiskos un tehniskos eksperimentos? Mēs dabūjam savā vienkāršībā un pādrošumā gandrīz pārvarenu priekšstatu pasauli, dabas gleznu, kurai piemīt brīnišķa **vienkāršība un harmonija**, attēlojot visus pasaules notikumus un pasaulē pastāvošo.

Materijas atomi sastāv tikai no divām elektriskām vienībām, no elektrona un protona (jeb ūdenraža kodola). No viņām uzbūvējas visums (ūniverss vai kosms) ar visām savām vielas un spēka formām, viņi rada ķermeņu pasauli un noteic enerģijas un spēku avotus šajā pasaulē.

Mikla par atomu uzbūvi līdz ar to ietver mīklu par visuma (ūniversa, kosma, visu lietu) būtību. Atomā, kā vismazākajā daļiņā, mēs apbrīnojam visuma mikrokosmisko gleznu: atoms ar savu kodolu ir šūniņa, pirmesošais modelis visa visuma uzbūvei un eksistencei. Atoms nav vairs nekas miris, nedzīvs. Viņš ir padots tapšanas un attīstības procesam. Viņš ir slepenais enerģijas dārgumu rezervuārs, kurš visumā notiekošam ir nepieciešams. Atoms ir atslēga visuma spēka pārvaldīšanai. Atoms varbūt ir arī mūžības simbols. Makrokosmā saules un planētas riņķo pēc tiem pašiem Kepleralikumiem, kā elektroni sīcinā atomu sau-

les sistēmā. Tomēr vēl arvienu, kā jau brīdinoši saka Fausts:

«Geheimnisvoll am lichten Tag
Lässt sich Natur des Schleiers nicht berauben.
Und was sie deinem Geist nicht offenbaren mag,
Das zwingst du ihr nicht ab mit Hebeln und mit Schrauben.»

(Sev daba neļauj noraut plīvuri, Ja tā grib palikt nepazīta, Tev nelīdzēs nekādi līdzekļi. Ko līdz gan tikai svīras, skrūves?)

Atoms nav vairs nekas nedzīvs, viņš ir dzīvs un viņā piemīt milzīgs spēks, tīri neaprēķināmi liela enerģija. Teorētiskā zinātne, saka Valdens, atklāj mums jaunas perspektīves (izredzes) un proti, — uz Einšteina (Einstein) relativitātes teorijas pamata.

Mēchaniskos mēros: 1 gramā masas (tā tad) piemīt enerģija, kuras pietiek, lai smagumu, sastāvošu no 1 miljona t (=100.000 preču vagoniem), paceltu 10 kilometru augstumā — līdz visaugstāko kalnu (Himalaja) virsotnei (=apm. 9000 metru).

Kaloriskos mēros: 1 grams masas ir... $2,15 \cdot 10^{13}$ gramu kaloriju! Kādam daudzumam akmeņogļu tas līdzvērtīgs? Atbilde: **Līdzīgs 300 preču vagoniem akmeņogļu.**

Tā tad 1 grams masas **sava enerģijas satura ziņā ir līdzvērtīgs 300 preču vagoniem akmeņogļu.** Grūti iedomāties, grūti aptvert, kādi materiālā enerģijas krājumi! Un pie tam mēs salstam! Vai mums izdosies iegūt šos spēkus, jeb vai tie mūs iznīcinās?

Bez kā tālākā ir jāatzīst, ka teorētiski šādi pārveidojumi iespējami **tā, ka principiāli pie pirmvielu (ķīmisko elementu) pārveidošanas ir jātop brīviem milzīgiem enerģijas (spēku) daudzumiem...**»

Cilvēces pētnieciskā gara un enerģijas izbadējušās cilvēces priekšā nostājas problēma ar nepārredzamām perspektīvēm, pat **drausmīgos apmēros.** Ir jāatrod metode un tehniskais atrisinājums, **lai pēc patikas un vajadzības jemt šos enerģijas krājumus no materijas, to sagraujot.** Tas ir tiešām mērķis, kurš mūs var pildīt ar svētu baismu. Panākumi mūs padarītu dieviem līdzīgus, visvarenus. Tomēr, tomēr nevaram atturēties, neuzstādījuši kādu baigu jautājumu:

Vai mūs laiku cilvēks — un arī nākotnes cilvēks — jau ir gatavs, **morāliski gatavs,** lai izlietotu šādu fiziskās varas visaugstāko pakāpi? Citādi

sakot, vai viņš ir **stiprs raksturā un stāv ētiski pietiekoši augstu**, lai šo varu neizlietotu **nelietīgi**? Es domāju, ka par to nevajadzēs anketu,—arī vislielākais optimists un filantrops to noliegs. **Vai nenotiks tā, kā ar Ģētes (Goethe) burvju mācekli**, kurš gan izsauca garus, bet nevarēja tikt ar tiem galā.

«Die ich rief, die Geister,
Werd ich nun nicht los!
(No gariem, kurus saucu,
Nu valā netieku!)

Varbūt izies vēl sliktāki? Vai pie tam **pēkšņi** nenāks klajā tik **milzīgi** spēki, līdzīgi **visstiprākajām sprāgstošām vielām**, ka vājais cilvēks nevarēs tiem vairs būt parkungu? Un sekas? Var notikt eksplozija, kuŗa nedaudzās sekundēs mūsu zemi pārvērtīs kvēlošā gāzes lodē un... Eksperimentu iznākums visumā būtu redzams. Tur rastos jauna zvaigzne.» (Aston's, 1923. g.)

Tā pazīstamais ķīmiķis, akadēmiķis prof. Dr. chem. P. Valdens. Uz šiem jautājumiem, saprotams, Kants zinātniskas atbildes nedod un tolaik vēl nevarēja dot. Savā 1763. gadā klajā laistā darbā «Vienīgi iespējamais Dieva esamības pierādījums» («Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes») viņš šeit atrod vienīgo Dieva esamības pierādījumu. Bet savā 1781. gadā Rīgā pie Hartknocha iespiestā «Tīrā prāta kritikā» («Kritik der reinen Vernunft») viņš apgāž visus Dieva esamības pierādījumus un rāda, ka Dieva esamība nav ne **zinātniski** pierādāma, ne arī apgāžama, jo tas pārsniedz cilvēka atziņas spējas robežas. Vēlāk 1788. gadā Kants savā «Praktiskā prāta kritikā» («Kritik der praktischen Vernunft») gan atkal aiz **svarīgiem morālskiem lemesliem** postulē Dieva esamību un dvēseles nemirstību, bet to darīdams saka, ka tā ir ticība, kas nerunā pretim zinātnei. Tā Kants atrod sintezi—vienojošu saiti—starp zinātni un reliģiju. Tā viņš izlīdzina zinātni ar reliģiju vai zinātni ar morāli. 1790. gadā klajā laistā «Spriešanas spējas kritikā» («Kritik der Urteilskraft»), kur runa par aistētiku, Kants rada sintezi

— vienojošu saiti — starp «tīrā prāta kritiku» un «praktiskā prāta kritiku». Ar to Kants ir pabeidzis savu lielo filozofijas reformācijas darbu.

Tāda ir Immanuēla Kanta mācība.

Viņa dzīve ir ļoti vienkārša. Viņa noritēja kā uzvilks pulkstenis. Viņa darbus un viņu lielo iespaidu mēs redzam un sajūtam, paša Kanta it kā neredzam. Viss viņa dzīvē paiet kā nemanot. Par viņa pirmiem mājas un skolas gadiem mums ziņu ir samērā maz. Viņas nav tik ušas uzzīmētas. Kants jau ir vienkārša nabaga amatnieka dēls un — nevarēja zināt, ka viņš būs tik slavens. Kanta filozofiskās gara dāvanas ar' attīstījās tikai lēnām. Kad viņš beidza ģimnaziju, tad vēl nevarēja zināt vai viņš būs filozofs. Viņa skolas biedrs un draugs Dāvids Rūnkens (Ruhnkenius) — vēlākais slavenais filologs — un d. c. domāja, ka Kants būs filologs, jo ģimnazijā Kants sevišķi interesējās par klasisko filoloģiju, vairāk pat par Rūnkenu, kurš savukārt atkal vairāk likās interesējamies par filozofiju nekā Kants. Universitātē Kants piegriezās matēmatikai, dabas zinātnēm, filozofijai. Ar vien vairāk filozofijai, kamēr viņš beidzot tā sakot atrada pats sevi, tapa filozofijas Koperniks. Lai viņš tas taptu, tad viņa ceļam bija jāiet caur matēmatiku un dabas zinātnēm. Tikai pa šo ceļu ejot viņš varēja tapt, kas viņš tapa. Tas bija garš un grūts ceļš. Un viņa gājējs kā filozofs nebija tik viegli un drīz saredzams. Bet Kants šo ceļu pastāvīgi līdināja un gatavoja. Viņš visu skolas laiku — no pat paša sākuma — apzinīgi strādāja, mācījās, krāja zināšanas, daudzpusīgas, plašas un dziļas. Īpaši universitātē. Arī ģimnazijā, neskatoties, ka viņš bija vājīgs, viņam sekmes bija ļoti labas. — Pusgadu pēc viņa iestāšanās ģimnazijā Kants klasē jau ieņem otro vietu, 1733. gada rudenī (pa Miķēliem) 9¹/₂ g. vecais Kants kvintā jau ir pirmais skolnieks (primus), tāpat gadu vēlāk kvartā, lieldienās **1736. g. terciijā**, rudenī **1737. g. apakšsekundā** un gadu vēlāk virssekundā. **1740. g. rudenī** Kants beidza ģimnaziju kā otrais. Ģimnazijā Kants tā tad ir bijis pirmais skolnieks. Agrāki daži domāja šai ziņā citādi. Tagad tas ir noskaidrots. 16¹/₂ gadu vecs Kants 24. sept. 1740. g. iestājās universitātē.

Kants pēc kāda viņam īpatnēja plāna sistēmātiski strādāja. Tikai tā viņš arī varēja savu lielo darbu sekmīgi veikt.

«Es ist gut» («Ir labi») ir bijuši šī lielā cilvēka, lielā filozofa un lielā dabas pētnieka pēdējie vārdi. Viņš miris, kā viņš dzīvojis: klusi, mierīgi. Aiz vecuma nespēka. Izdilis, izkaltis. Viņš mira pulksten 11 priekšpusdienas 12. februārī 1804. g. Viņu apbedīja vēl tikai 28. februārī. Apbedīšana bija nolikta pulksten trijos pēcpusdienas, bet jau trīs stundas priekš tam — neskatoties uz lielo salu — neskaitāmi ļaužu bari pārpildīja visas ielas. Ikviens gribēja redzēt lielo filozofu viņa pēdējā gaitā. Arī no apkārtnes bija ieradušies daudzi. Uz Kanta šķirsta bija lasāms: «Cineres mortales immortalis Kantii» («Nemirstīgā Kanta mirstīgie pīšļi»). Kantu apbedīja visiem Karalauču zvaniem zvanot.

Lai gan bija sagaidāma Kanta nāve, tad tomēr, kad 12. februārī ar zibens ātrumu izplatījās viņa nāves vēsts, visi bija pārsteigti, it kā būtu notikusi kāda pēkšņa, pavīsam negaidīta, notriecoša un neatsverama nelaime. Karalauči bez Kanta nelikās nemaz būt domājami. Tik cieši Kants un viņa slava ar Karalaučiem likās būt saauguši un nešķirami. 12. februāris bijis apbrīnojami skaists. Pie zilajām debesīm cenītā bijis redzams tik mazs gaišs mākonītis. Kāds sargzaldāts uz Kalēja tilta (Schmiedebrücke) stāvēdams, apkārtstāvošiem ļaudīm uz to rādīdams, sacījis: «Skatāties, tā ir Kanta dvēsele, kas laižas uz debesīm!»

Kad Kants bija miris un apbedīts, tad turpretī, it kā uz mūžību būtu aizgājis kāds parasts ikdienišķs mirstīgais, visu Kanta kustamo mantu pārdeva ūtrupē. Ūtrupē tomēr viss nenorisinājās kā parastam mirstīgam tā mantas pārdodot. Kāds anglis, piem., nosolīja Kanta tā saukto «mazo hūti», kuŗu viņš mēdza rītos nēsāt, kuŗa, varbūt, bija gadi trīsdesmit veca un nebija ne graša vērtā. Bet par viņu anglis samaksāja trīsdesmit gulšus.

Kāds no vecākiem Kanta biografiem Reinholds Bernhards J a c h m a n i s raksta: «No Kanta sidraba matiem tagad pin gredzenus, kuŗus rautin izrauj (ihr Absatz soll reisend sein); bet es ticu, ka ar Kanta matiem būs tāpat kā ar svēto relikvijām un kā drīz publikā Kanta matu gredzenu būs vairāk, nekā Kantam visā savā mūžā bijis atsevišķu matu.»

Kanta māju pēc viņa nāves pārvērtā par viesnīcu.

Kanta 200 gadu piemiņas svētkos 22. aprīlī 1924. gadā Karalaučos, karalauciešiem tas tika ar dziļu rūgtumu pārņemts, ka viņi Kanta mājā ierīkojuši viesnīcu. Pilnīgi dibināts pārmetums.

Kanta dzīve noritēja mierīgi, bez kādiem lieliem ārējiem uztraukumiem. Viņa ir klusa, mierīga Īsta vācu filozofa-zinātnieka

dzīve, kurš dzīvo tikai zinātnei, lūko izzināt patiesību, visu mierīgi novēro, visam seko.

Kanta dzīvi var ļoti īsi atstāstīt, nemaz ar to nekaitējot viņa filozofijas attēlošanai un viņas izpratnei. Kā Homērs nostājas un paliek it kā neredzams aiz saviem nemirstīgajiem eposiem, «Odi-sejas» un «Iliādas», gluži tāpat tas ir ar Kantu. Arī Kants paliek tāpat it kā neredzams un aizslēpies aiz saviem nemirstīgiem filozofiskiem un zinātniskiem darbiem.

Bet Kanta ickšējā filozofiskā dzīve un attīstība ir tomēr ļoti interesanta. Viņai var sekot ar lielu pievilcību. Viņa dvēseles dziļumos, kā zem mierīga jūras spoguļa var vērot nemierīgus atvārus. Interesanta ir Kanta personība, kad viņš vienā otrā gadījumā pēkšņi parādās un zibenam līdzīgi ar sava gara atjautības dzirkstelēm piepeši apgaismo situāciju. Kanta asprātība un hūmors tādos gadījumos ir apbrīnojami.

Te kāds Kanta hūmora piemērs: dāmas nenāks debesīs, jo jau Jāņa parādīšanas grāmatā kādā vietā sacīts, ka valdījis pusstundu ilgs klusums. Tā kaut kas, kur sievietes esot, nemaz neesot domājams («Die Damen kommen nicht in den Himmel, — denn schon in der Offenbarung Johannis heisst es an einer Stelle, es sei eine Stille gewesen von einer halben Stunde. So etwas lässt sich aber, wo Frauenzimmer sind, garnicht als möglich denken.») Kanta dzīve, izturēšanās, sarunas, cik vienkāršs viss tas arī izliekas, ir pievilcīgs.

Ļoti interesanta piem. ir Nikolaja Michailoviča Karamsina saruna ar Kantu 18. jūnijā 1789. g., kuŗa ilgusi, kā Karamsins stāsta, trīs stundas. Karamsins šo sarunu atstāstīdams, Kantu skaisti raksturo.

Ko šai izdevumā par Kanta dzīvi mazāk, totiesu nākošā vairāk. Ģenija dzīvē un darbos viss ir interesants.

Literatūra

1. **Kant's gesammelte Schriften.** Herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band I.—XVIII. Berlin, 1910.—1927. Druck und Verlag von Georg Reimer.
2. **Otto Liebmann,** «Zur Analysis der Wirklichkeit». Vierte verb. Auflage. Strassburg 1911. Verlag von Karl J. Trübner.
3. **Otto Liebmann,** «Gedanken und Thatsachen». 2 Bde. 2. Aufl. Strassburg. 1901—1904.
4. **Otto Liebmann,** «Kant und die Epigonen». Stuttgart, 1865. Verl. Carl Schober.
5. **Dr. Otto Liebmann,** «Ueber den individuellen Beweis für die Freiheit des Willens». Stuttgart 1866.
6. **Kuno Fischer,** «Ueber die menschliche Freiheit». Prorektoratsrede. Zweite Aufl. Heidelberg. 1888.
7. **Kuno Fischer,** «Geschichte der neueren Philosophie». Fünfte Aufl. 4. u. 5. B. «Immanuel Kant und seine Lehre». 2 Bde. Heidelberg. 1909/10.
8. **Wilhelm Windelband,** «Die Geschichte der neueren Philosophie». 2 Bde. Leipzig, 1919.
9. **Wilhelm Windelband,** «Präliudien». Aufsätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte. 2 Bde, Tübingen, 1921.
10. **Friedrich Ueberwegs,** «Grundris der Geschichte der Philosophie». 5 Bde. Berlin, 1914—1927.
11. **Harald Höffding,** «Geschichte der neueren Philosophie». 2 Bde. Leipzig. O. R. Reisland. 1921.
12. **Friedrich Paulsen,** «Immanuel Kant». Sechste Aufl. Stuttgart. 1920. Fr. Frommanns Verlag.
13. **Karl Vorländer.** «Geschichte der Philosophie». 3 Bände. Leipzig. Felix Meiner Verlag. 1927.
14. **Karl Vorländer.** «Immanuel Kant's Leben». 2 Aufl. Leipzig. Felix Meiner. 1921.
15. **Prof. Dr. W. Nernst,** «Das Weltgebäude im Lichte der neueren Forschung». Berlin, 1921. Verl. v. Julius Springer.
16. **A. H. Fried,** «Handbuch der Friedensbewegung». Zweite Aufl. Berlin und Leipzig, 1911.
17. **Karl Chr. Fr. Krause,** «Entwurf eines europäischen Staatenbundes». Leipzig. Felix Meiner. 1920.
18. **Karl Vorländer,** «Kant und der Gedanke des Völkerbundes». Leipzig. Felix Meiner. 1919.
19. **Paul Natorp,** «Kant über Krieg und Frieden». Verlag der Philosophischen Akademie Erlangen. 1924.
20. **Dr. Villy Moog,** «Kants Ansichten über Krieg und Frieden». Leipzig. Verlag von Felix Meiner.
21. **Prof. Dr. med. August Forel,** «Die Vereinigten Staaten der Erde». Lausanne. 1914. Buchdruckerei Fr. Ruedi.

22. **Arthur Schopenhauer's «Sämtliche Werke»**. Herausgegeben von Julius Frauenstädt. Zweite Ausgabe. 6 Bände, Leipzig: F. A. Brockhaus. 1908.
23. **Aristotelis opera edidit Academia Regia Borussica**. Berolini apud Georgium Reimerum. A. 1831.
24. **Arrhenius, Svante**, «Werden der Welten». Vorstellung vom Weltgebäude im Wandel der Zeiten. Deutsch v. Bamberger. 2 Tle. 1907—08.
25. **Schmidt, Heinrich**. «Die Kant-Laplacesche Theorie». Ideen zur Weltentstehung von Immanuel Kant und Pierre Laplace. Herausg. und eingeleitet von Heinrich Schmidt. Jena, 1925.
26. **Planck, Max, Dr. Prof.** «Das Wesen des Lichts». Berlin, 1920. Zweite Aufl.
27. **Nölke, Friedrich, Dr.** «Das Problem der Entwicklung unseres Planetensystems». Mit einem Geleitwort von Prof. Dr. H. Jung. Mit 16 Textfiguren. 1919.
28. **Kraft, V.**, «Weltbegriff und Erkenntnisbegriff», 1912.
29. **Reichenbach, Hans**, «Relativitätstheorie und Erkenntnis a priori». Berlin, 1920.
30. **Schlick, Moritz**, «Raum und Zeit in der gegenwärtigen Physik». Zur Einführung in das Verständnis der Relativitäts- und Gravitationstheorie. Berlin. Vierte Auflage.
31. **Eddington, A. C.** «Space, time and gravitation», 1920.
32. **Elsbach, A. C.** «Kant und Einstein». Untersuchung über das Verhältnis der modernen Erkenntnistheorie zur Relativitätstheorie. Berlin, 1924.
33. **Cassirer, E.**, «Zur Einsteinschen Relativitätstheorie». Erkenntnistheoretische Betrachtung. 1920.
34. **Eisler, R.**, «Einführung in die Erkenntnistheorie», Darstellung und Kritik der erkenntnistheoretischen Richtungen. 1907.
35. **Prof. Dr. Arnold Kowalewsky**, «Die philosophischen Hauptvorlesungen Kants.» Leipzig 1924.

Immanuēls Kants

(Immanuel Kant)

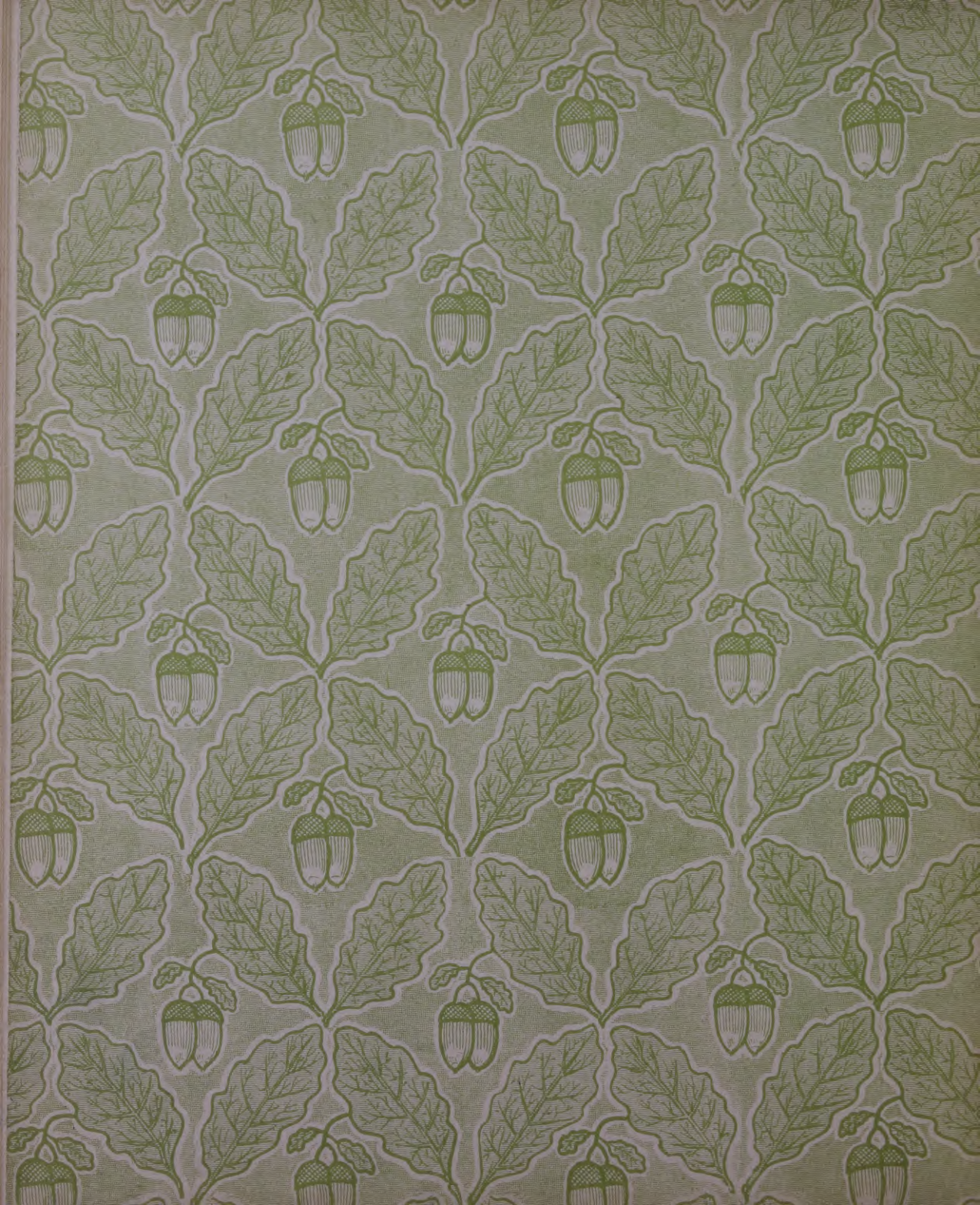
Kopoto un atsevišķo darbu izdevumi:

- a) agrāko: Hartensteina izd. 10 sēj. Leipigā, 1838.—39. g. K. Rozenkranca un Šuberta izd. 12 sēj. Leipigā, 1838.—42. g. Hartensteina izd. 8. sēj. (chronoloģ. kārtībā).
- b) tagad iznāk: Kant's gesammelte Schriften herausg. von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften. (Iznāk. jau 18 sējumi. Pilnīgākais izd.).
- c) **Kant, Immanuel**, Sämtliche Werke, Herausgegeben von K. Vorländer, in Verbindung mit O. Buek, P. Gedan, W. Kinkel, E. Schiele, Th. Valentiner u. a. In 10 Halbleinenbänden (einschliesl. des Suppl.-Bds., enthaltend Vorländers Kantbiographie und Cohens Kommentar z. Kr. d. r. V.).
- d) Atsevišķi darbi:
1747. gadā: «Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte in der Natur»
1754. gadā: «Untersuchung der Frage, ob die Erde in ihrer Umdrehung um die

- Axe einige Veränderungen seit den ersten Zeiten ihres Ursprungs erlitten habe?»
1754. gadā: «Die Frage, ob die Erde veralte, physikalisch erwogen».
1755. gadā: «De igne» (Par uguni. Dokt. disert. 17. apr.).
1755. gadā: «Principiorum primorum cognitionis metaphysicae nova dilucidatio» (Jauna metafiziskas atziņas pamatprincipu iztirzāšana. 27. sept.). Kanta habilitācijas darbs.
1755. gadā: «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels».
1756. gadā: «Von den Ursachen der Erbeerschütterungen» (attiecībā un sakarā ar Lisabonas zemes trīci 1755. g.).
1756. gadā: «Neue Anmerkungen und Erläuterungen der Theorie der Winde».
1758. gadā: «Neuer Lehrbegriff der Bewegung und Ruhe». (Kants lūko pierādīt kustības relātivitāti.)
1759. gadā: «Versuch einiger Betrachtungen über den Optimismus».
1762. gadā: «Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllogistischen Figuren».
1763. gadā: «Der einzig mögliche Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseins Gottes», Königsberg.
1763. gadā: «Versuch, den Begriff der negativen Grössen in die Weltweisheit einzuführen», Königsberg.
1763. gadā: «Untersuchungen über die Deutlichkeit der Grundsätze der natürlichen Theologie und Moral».
1764. gadā: «Versuch über die Krankheiten des Kopfes».
1764. gadā: «Räsonnement über den Abenteurer Jan Komarnicki».
1763. gadā: (ne, kā Borovskis pieved): «Ueber Swedenborg, Brief an Fräulein v. Knobloch, vom 10. Aug. 1763.»
1766. gadā: «Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik». (Königsberg. Arī Rīgā.)
1770. gadā: «De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis», dissert. pro loco professionis log. et metaph. ordin. rite sibi vindicando, Regiomonti
1770. (Par jutekliskās (sensiblās) un intelligiblās pasaules formu un principiem. Kanta disertācija loģikas un metafizikas kārtīgas profesūras katedra iegūšanai Karalaučos.)
1781. gadā: «Kritik der reinen Vernunft». (Rīgā, pie Hartknocha.)
1783. gadā: «Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik, die als Wissenschaft auftreten können». (Rīgā, pie Hartknocha.)
1785. gadā: «Ueber die Vulkane im Monde». (Berl. Monatsschr.)
1785. gadā: «Grundlegung zur Metaphysik der Sitten». (Rīgā, pie Hartknocha.)
1786. gadā: «Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft». (Rīgā, pie Hartknocha.)
1786. gadā: «Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte». (Berl. Monatsschr.)
1788. gadā: «Kritik der praktischen Vernunft». (Rīgā, pie Hartknocha.)
1790. gadā: «Kritik der Urtheilskraft». (Berlinē un Liepājā.)
1790. gadā: «Ueber eine neue Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch ältere entbehrlich gemacht werden soll». (Königsberg, 1790.)
1793. gadā: «Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft». (Königsberg, 1793.)
1794. gadā: «Etwas über den Einfluss des Mondes auf die Witterung». (Berl. Monatsschr.)
1794. gadā: «Das Ende aller Dinge». (Berl., Monatsschr. Juni.)
1795. gadā: «Zum ewigen Frieden». (Königsberg, 1795.)

Saturs.

	Lapp.
I. Priekšvārds	3
II. Kanta bērnība, skolas un studiju gadi, mājskolotāja un universitātes skolotāja laiks un darbība	5
III. Kants kā astronoms	12
a. Vispārējs pārskats	12
b. Kosmogonija	15
IV. Kants kā dabas pētnieks	42
V. Kants kā filozofs	46
a. Atziņas teorija	48
b. Ētika	58
c. Aistētika	61
VI. Gribas brīvības problēma	84
a. Dēterminisms un indēterminisms	84
b. Gribas brīvības problēmas vēsturiskā attīstība	93
c. Kā Kants izšķir gribas brīvības problēmu?	97
VII. Immanuela Kanta mūžīgā miera ideja un dzīves istenība	103
VIII. Epilogs	115
IX. Literatūra	124
X. Kanta darbi chronoloģiskā kārtā	125

[5,-]

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0307017710

